This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN 1817

6րդ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԶԱՐԵՀ Ն. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ

ՍՏՈՒԵՐՔ

ՀԻՆ ԴԷՄՔԵՐՈՒ

1635-1900

Գրեց՝

Յ. Գ. Մ.

H. KILIDJIAN
LIBRAIRE-EDITEUR
CONSTANTINOPLE

Տպագր. Զ. Պէրպէրեան

1907

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Grad
FRDA
940
B94R

ՄՈՒՏՔ

Ի հարկէ շա՛տը զուրկ մահածածու[illegible]ութեանց ծանր քողովը խափանուած լոյսերէն՝ այս Ստուերները քաղած ենք հին զրոյցներէ, անգիր մանաւանդ ձեռագիր պատմութիւններէ, բազմահատոր յիշատակարաններէ ։

Եւ անգամ մը հրատարակած ալ ենք մէկ քանին առանդ՝ ի յորդոր մանաւանդ ժամանակակցացս եւ ի նախանձ նմանութեան, մատնացոյց ընելով այս հին առաքինացեալ Դէմքերուն օրինակելի բարեմասնութիւններն ու մեծագործութիւնները, որով կրցան վեր բարձրանալ իրենց ժամանակի հասարակ կեանքերէն եւ վեր բարձրացուցին իրենց հասարակութիւնը ։

Ջանալով փոքր՝ այլ մանր եւ դժուարին աշխատութեամբ ոչ փոքր այս վաստակը՝ կընծայենք արդ այս ամփոփ ձեւովն եկեղեցական ու աշխարհական մեր բանասիրաց պատմասիրաց եւ առաջնորդողաց ։

Ապագայ պատմիչն ալ թո՛ղ վստահ ըլլայ ամփոփեալ այս Ստուերներուն անցից արդեանց եւ թուականներուն (*) վրայ, որ ջանացինք ըստ կարելւոյն աւանդել գիտնական պարզ եւ յստակ ոճով՝ զգուշանալով բանաստեղծական եւ ճարտարխօսական առատ ձեւաբանութիւններէն ։

Այս հանգամանքով՝ դպրոցներու, մանաւանդ վանական ու կեդրոնական ան դպրոցներու, մէջ ալ կրնայ ծառայել այս ընծեռուած՝ իբրեւ դասագիրք ընթերցանութեան եւ շարադրութեան ։

(*) *Իւրաքանչիւր գլուխի ներքեւ նշանակեալ թուականը կը ցուցընէ՝ թէ ե՛րբ գրուած է նոյն գլուխը ։*

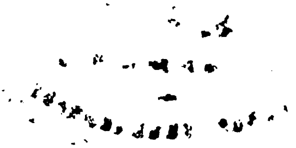

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆՑ

[Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ]

ԳՐԱԴԱՐ.

Քէօմիւրճեանց ազգատոհմը 17րդ դարու սկիզբէն նշանաւոր եղած էր ի Կ. Պոլիս, որոյ յատուկ դամբարան մըն ալ կար մինչև 1800՝ Պալըգլըյի վաղեմի գերեզմանատունը։

Այդ ազգատոհմին ծագումն էր Ակնէն։ Հոնկէ էր՝ որ 1600ին Քէօմիւրճեանց Սարգիս անունով տոհմիկ մը անցաւ Կ. Պոլիս և հաստատուեցաւ՝ Թուլի՝ Սամաթիայի հինաւուրց Հայոց թաղը։ Այս Սարգիսի որդին էր Նահապետ, որոյ որդին՝ Մարտիրոս։ Մարտիրոսէն ծնան Իրինէ անուն աղջիկ մը ու երեք մանչ զաւակ՝ Երեմիա Քէօմիւրճեանց, Կոմիտաս Քէօմիւրճեանց, Մարտիրոս Քէօմիւրճեանց։

Գրուած է թէ Մարտիրոս՝ հայրն Երեմիայի՝ արդէն քահանայացած էր իր անդրանիկ զաւակին ծնելէն ետք։ Հին բարի ժամանակները՝ նշանաւոր ազգատոհմերէն անձնանուէր անձեր կը քահանայանային, հակառակ արդի դրութեան, և ղեւտական դրութեամբ՝ քահանայի որդւոց գէթ մին յաջորդաբար քահանայ կըլլար. այս պատճառով Տէր Մարտիրոսի միջին որդին

ալ, Կոմիտաս, քահանայ ձեռնադրուեցաւ այս և վկայական փառաւորութիւն մը ունեցաւ։

Ըստ ազնուականութեանն՝ հանճարեղ անձեր ալ անպակաս եղան Քէօմիւրճեանց տունէն։ Անոնցմէ նշանաւորագոյնը ծնաւ 1635ին և անուանուեցաւ Երեմիա։

Երախայական ամերը գլխէն եաք՝ անշուշտ իր մեծ տոհմին և ուսեալ հօրը խնամքով՝ առաւ ընտիր կրթութիւն մը նախնական, մանաւանդ ամէնէն առաջ մայրենի լեզուն եկեղեցական ծանօթութիւններ և Թուրքերէնը շատ աղէկ իւրացուց։ Երիտասարդութեան Թեւակոխելուն՝ բաւական ատեն աւագսարկաւագութիւն ըրաւ Սամաթիայի Ս. Գէորգ եկեղեցին. ասկէ զատ նշանակելի մասնաւոր պարագայ հասած չէ մեզի Չէլէպիին երիտասարդ պարապմանց վրայ։ Բայց իր կատարեալ հասակին ծանր պարապումներն ու իրահմուտ խորհրդականութիւնները կը ցուցընեն՝ որ ինք հետզհետէ զբաղած է Պատրիարքարանի մէջ և ուրիշ կարեւոր պաշտօնատարներու քով քարտուղարի ու նոտարի գործերով (մանաւանդ Մարտիրոս Պատրիարքի քով), և թերևս իր լեզուագիտութեան պատճառով Բ. Դուռն ալ պաշտօնավարած է։

Կերեւի նաև որ ժաւմանակին լեզուագէտ անձնաւորութեանց քով ալ յաճախելով՝ ձեռք բերած է արեւմտեան և յունական լեզուներու հմտութիւնը. Թերևս Երեմիա ալ մին էր Կղեմէս Գալանոսի աշակերտող երիտասարդներուն, որ կուսանէին Ղալաթիա յատուկ վարժոցի մը մէջ՝ պատմութիւն և լատիներէն յիշեալ հայամերձ բժիշկ-կրօնաւորէն։ Հայ տպագրութիւնն ալ սկզբնական տատանումներէ ետև՝

1640էն 1650 նոր մղում մը կուտնէր ի Կ. Պոլիս, և նախնեաց աստուածաբանական գործերուն հետ լոյս կը տեսնէին պատմական երկեր ալ, որոնցմէ կօգտուէր Երեմիա սարկաւագը, ինչպէս կօգտուէր Էջմիածինի ու Երուսաղէմի նուիրակներուն և. Պոլսի գրագէտ անձնաւորութեանց հետ յարաբերութեամբն՝ անոնց քով գտնուած կարեւոր ձեռագիրներէն։ Այսպէս պատրաստուեցաւ իր ներսն այն զգօն և ներհուն նկարագիրը, որ պիտի փայլէր ապա իր բազմազան գործունէութեանց և միջնորդական յարաբերութեանց առիթներով և որ առաջին պատճառն եղաւ իր Չէլէպի (Աստուածային) մակդիրին՝ զոր ժամանակին հայ-լայֆի սովորութիւնը կընծայէր հանճարեղ և գիտուն անձնաւորութեանց։

Յակոբ Կաթողիկոսի և Եղիազարի ցաւալի վէճերուն առեն կատարեց՝ միջասահման դիրքով՝ հաշտեցուցիչ դեր մը ու քանիցս պատգամաւորելով՝ խրատեց յորդորեց յանդիմանեց Յակոբեաններն ու Եղիազարեանները, մինչեւ նոյն ինք Եղիազարն անգամ, որ Չէլէպիին ձայնէն կը հանդարտէր։

1660ին Կաֆացի Մարտիրոս վարդապետի (միջոց մը պատրիարք Կ. Պոլսի) նեղ օրերուն՝ իբրեւ խորհրդականն անոր կըրցաւ միայն ինք, հակառակ մեծամասնութեան մը խորհուրդներուն, անհամոզել զայն անարգական դրամ մը վճարելու մտադրութենէն։ 1663ին՝ գտնուեցաւ Սիսի Խաչատուր Կաթողիկոսին և ուրիշ երեւելիներու խորհուրդին մէջ ի Կ. Պոլիս՝ չափաւորելու համար բազմեռանդն Եղիազարի արտակիտութիւնները, և ի՛նք ընտրուեցաւ հոն պատգամաւոր՝ երթալու Բերիա առ Եղիազար Այնթապցին, զոր՝ ինչ որ ըրաւ՝ չկըրցաւ համոզել։

Դարձեալ՝ 1666ին պատգամաւորեցաւ, Ապրոյ Չէլէպիի կողմէն, առ Մարտիրոս Պատրիարք իբրեւ զգօն խաղաղարար, և յաջողեցաւ այս անգամ։ Այնուհետեւ՝ շատ խնդիրներու մէջ ղեկեց ի բարին Մարտիրոս Պատրիարքը, և շատ առիթներու բարերարն եղաւ անոր, որ լոյծ՛ւ գիտնար իր իմաստուն բարեկամին յարգն ու երախտիքը։

1680ին Յակոբ Կաթողիկոսի Կ. Պոլիս գտնուած միջոցին՝ Երեմիա Չէլէպի գնաց անոր ալ մօտ և յորդորեց Երուսաղէմ ղրկել Մարտիրոս վարդապետն իր յանձնարարական թուղթով, որպէս զի նա հաշտուի Եղիազարի հետ, ու եթէ յաջողի՝ առնէ Կ. Պոլիս բերէ. Կաթողիկոսն հաւանեցաւ առոր և Մարտիրոս այսպէս Երուսաղէմ Եղիազարի քով երթալով հաշտուեցաւ. այս անգամ ալ այսպէս յաջողեցաւ Երեմիայի աշխարհական իմաստութիւնը՝ մերձեցունելու համար երկու բարձրաստիճան գժտեալ եկեղեցականները։ Բայց Ս. Յակոբեանց վանքը նորէն նոյն չփոթ վիճակին մէջ տարուբերեցաւ մինչեւ 1700, և անկէ առաջին ալ մինչեւ Գրիգոր Շղթայակիրի բարեբաղդ օրերըն՝ եկեղեցականներու և աշխարհական տեղակալներու փառասէր ձգտումներուն մէջ և ճմլուած պարտաւորուած էր, թէպէտեւ Երեմիա ալ՝ ուրիշ բարձր անձնաւորութեանց հետ՝ մինչեւ իւր մահուան թուականն աշխատեցաւ բառնալ նիւթական ու բարոյական այս գայթակղալից վիճակը վանքին, և անձամբ Երուսաղէմ ալ գնաց...։

Խե՛ղճ Չէլէպի՝ շատերուն պէս՝ ինք ալ խաղաղարաց միամտութեամբ վարակեալ, իր ներքին առտնին խաղաղութիւնն ալ վրայ տուած կը թուի՝ ամենի խռովչաց խումբ մը խաղաղելու գրեթէ անհնար գոր-

ծին միջամտելով, և տալով փութացուցած թերեւս իր վախճանը, որով խնայուեցաւ իմն իրեն ականատես չըլլալ ողորմագին վախճանին իր կրտսեր քահանայ եղբօր, որ հետեւանքն եղաւ այդ ներքին յուզումներուն:

Այս եկեղեցական ու կրօնական ներքին չփոթութեանց միջոցին՝ Չէլէպին կատարած է մեղմագոյն եղանակով այն իմաստուն դերը, որ ապա 18րդ դարուն Յակոբ Պատրիարք Նալեան և 19րդին Յովհաննէս Տէրոյենց ու իր համախոհք կատարեցին աւելի կորովով՝ իրաւախոհութիւն մը գոյացունելու համար Հայերու և Հռոմէականներու, և 1862—1864ի Երուսաղէմական կռուակցութեանց միջեւ:

Այսպէս ահա՝ մինչեւ 1695՝ խորհրդականութեամբ, քարոզութեամբ, խաղաղարարութեամբ, պատգամաւորութեամբ, հեղինակութեամբ և թարգմանութեամբ բոլորելէ ետք ազնիւ ու սրտցաւ կենցաղ մը գործունէութեանց՝ կնքեց իր մահկանացուն նոյն թուին 60 տարեկան:

Երեմիա Չէլէպի՝ ճանապարհորդած է Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւղերը, ինչպէս նաեւ Պէյրութ, Պէլան, Անտիոք, Պրուսա, Բերիա, Երուսաղէմ և Արմաշ, որուն վրայ գրած է գրաբառ յիշատակարան մը՝ պատմելով հոն Կ. Պոլսոյ 1660ին մեծ հրդեհն ալ, որ այրեց հազարաւոր տուն և խանութ ու շատ եկեղեցի (տե՛ս Երեւակ 1859 հատ. Ե. էջք 138—142):

Երեմիա Չէլէպի աննման բեղմնաւորութիւն մը ունեցած է նաև իբրև մատենագիր. գրած է հինգ գիրք՝ «Պատմութիւն Օսմ. Թագաւորութեան» ընդարձակ, գիրք մը՝ անոր համառօտութիւնը, միւս

գիրք մը ստանաւոր՝ Յակոբ Կաթողիկոսի խնդրելովը, «Աղեքսանդրի Պատմութիւնը» նոյնպէս ստանաւոր, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Խորենացիէն քաղուածներ, գրած է՝ գերման դեսպանին խնդրելովը՝ պարսկական, հնդկական և Փոքր Ասիայի աշխարհագրութիւններ, որոցմէ շատ բան քաղած են Ագոնց Արբահայր ու Հ. Ղուկաս Ինճիճեան իրենց ընդհանուր աշխարհագրութեան մէջ 11 հատոր. գրած է դարձեալ գիրք մը ընդդէմ Հրէից, քարոզներ, ճառեր՝ հայերէն տաճկերէն, Պատմութիւն Երուսաղէմի, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Աւետարանն ու ինչ ինչ կտորներ հին կտակարանէն, թարգմանած է յունարէնէ ու լատիներէ գիրքեր, տպագրել տուած է իր հսկողութեամբն երկու հատոր գիրք Մացորք Յիսուս Որդւոյ և Տնօրինական տեղիք. գրած է ժամանակակից խնդիրներուն վրայ ընդարձակ նամակներ առ Կաթողիկոսս և Պատրիարքունս, նաև յորդորականներ վանքերու վարչութեանց և արտունութեանց վրայ: Գրած է նաև ստուգութեամբ իր ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Չամչեան առած է շատ բան. մենք շատ փնտռած ու հարցուցած ենք իր այս գործերն ու չենք գտած՝ բաց ի քանի մը մանր ձեռագիրներէ Ս. Յակոբեանց վանքն յԵրուսաղէմ: Իր գրաբառն՝ ունի խաթուն արծաթի անկուած մը՝ տարբեր ժամանակին անոնց ոճէն, որ ճարակելու վրայ էր Ոսկան Երեւանցիին հրատարակութիւններովը. Իր գրական յառաջդիմութիւնները՝ դարի մը կանխումն են Վենետիկի ու Կ. Պոլսոյ գրական 18րդ դարի զարգացումներուն: Երեմիա Չէլէպիէն առաջ՝ Թուրքահայոց մէջ չենք պատահիր իրեն հաւասար կարողութիւններով աշխարհական մեծ խորհրդականի ու

մատենագիրի մը, որ այնքան պատարուն գործունէութիւններով և համբոյր ազնուականութեամբ ազդած ըլլայ իր ժամանակին գաղափարներուն և երևելի անցքերուն վրայ։ Մշտագործ և մշտադեսպան հրեշտակ մը աթենական, որ ոչ առանձինն նշանակելի մեծարանքով՝ իր ժամանակին՝ և ոչ առանձինն կենսագրութեամբ ու յիշատակով՝ ապագային՝ չէ վարձատրուած ըստ արժանւոյն, այլ իմաստասէր քրիստոնեայի մը անփառունակ զգօնութեամբ անցած է աշխարհի փառաւոր տեսարաններէն։

Երանի՜ իրեն։

1906

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

[ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ]

Մե՛ծ դէմք մը՝ ոչ այնքան իր հանճարին և ընտրած միջոցներուն որքան իր յամառ գործունէութեանց բերումով, որոնց աւելի հարթ և յաջողագոյն գնացք մը տուին իր ընտրած հուսկ շրջավայրը (milieu) կրօնին ու կրած հակառակութիւններն անգամ։

Թանահատեց մեծ վանահօր համանունն Աբբայ Մխիթար՝ ծնաւ Սեբաստիայի մէջ 1676ին, որդի հօր՝ Պետրոսի և մօր՝ Շահրիստանի։ Իր մանկական դաստիարակութիւնն առաւ քահանայէ մը՝ մինչև տասնամեայ հասակը, ապա խստամբեր ճգնութեամբ կենակցաբար աշակերտեցաւ երկու մաքրակրօն կոյսերու։

Տասնեւհինգամեայ՝ Ս. Նշանի վանքն ընծայուելով ձեռնադրուեցաւ հոն սարկաւագ, և տարիի մը չափ տուաւ ինքզինքն եկեղեցական գործերու և ուսումներու։ Այդ միջոցին Ս. Էջմիածինէն Միքայէլ եպիսկոպոս մը Սեբաստիա գալով՝ Մխիթար սարկաւագ մտաւ անոր քով և հետն ուղևորեցաւ Ս. Էջմիածին։ Ճամբան՝ ի Կարին՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ պատահեցաւ յիսուսեան կրօնաւորի մը և հռոմէական գաղափարներու։ Ս. Էջմիածնի վանքը, որ դեռ հին դրութեամբ և անուսումնութեամբ կը կառավարուէր, Մխիթար սարկաւագ շատ վշտակրեց՝ ըստ կենսա-

գիրին՝ մանաւանդ Միքայէլ եպիսկոպոսի խստութիւններէն, ու հարկադրուեցաւ չուել Սեւանայ կղզին։

Հոն մնաց քիչ մը ատեն, բայց անապատին ճգնաւորական կենցաղին մէջ նկատելով որ կրթական մասն իբր անտեսուած է, որոշելու վրայ էր անկէ ալ մեկնիլ կէս մը յուսահատ, երբ տեսաւ Կոյսին տեսիլն որ կը խրախուսէր զինքն ո՛ւր և ի՛նչի որ ձեռնարկէր։ Սեւանէն անցաւ Բաղէնի վանքը. հոն՝ ժամանակակից խնդիրներու մեծագոյնն եղող Լեւոնի Տումարին և Քաղկեդոնի ժողովին վրայ ստացաւ լիագոյն ծանօթութիւններ՝ վանքին մեծ ճառընտիրէն, ու սկսաւ Քաղկեդոնիկներու միտիլ և համարձակիլ խօսիլ անոնց ի նպաստ. միամիտ սարկաւագն այն օրերէն կը սկսէր շնչել Հռոմի ոգերը։ Տարիուկէսէն անցաւ Սեբաստիա՝ ազատելու համար «դժնդակ խորհուրդներու և անհրահանգ պատանիներու ձեռքէն» ինչպէս պատմագրուած է. եղի՛ւ երիտասարդ Սեբաստիկը քիչ մը եւս արիանար ու Սեւանի կամ Բաղէնի մէջ թափէր իր բովանդակ ճիգերը։ Ճամբան՝ ի Կարին ախորժով կարդալէ ետք Կղեմէս Գալանոսի Հռոմէական գիրքը՝ Սեբաստիա հասաւ 1693ին, և ապա վարդապետանալով՝ գնաց Բերիա, անկէ Հռոմ երթալու համար ելաւ Կիպրոս, ու հիւանդանալով և հալածուելով՝ դարձաւ Բերիա. ապա նորէն անցաւ Սեբաստիա՝ Ս. Նշանի վանքը, ուր ձեռնադրուեցաւ կուսակրօն քահանայ 1696ին։

Կարծես չընդհատելու համար աստանդական այս կենցաղը մինչեւ Հռոմ՝ եկաւ Կ. Պոլիս և ի զուր աշխատեցաւ համոզել հոն Խաչատուր Կարնեցի աստուածաբան վարդապետն՝ աշխատակցելու իր մտադրած մեծ գործին։ Ու նորէն դարձաւ Արեւելք։

Նորէն՝ դարձեալ Նորէն՝ եկաւ Կ. Պոլիս այս անգամ կարինէն 23 տարեկան եղած. հաստատեց հոն փոքր միաբանութիւն մը՝ նախ Ղալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ օթեւանելէ ու քարոզչութիւն ընելէ ետք. այդ ոգեւորեալ քարոզներուն անհագին բազմութիւն մը՝ մանաւանդ գաւառացիներէն՝ ներկայ կ'ըլլար: Այս հրապարակախօսութեանց և ուրիշ առիթներով յայտնեալ իր հռոմէադաւանութիւնը՝ գըրգռեց իրեն դէմ ժամանակին խորագէտ պատրիարքն ու անոր համախոհները, և այս գրգռութիւնն յանգեցաւ իրական զարմանալի երեւոյթներու և պատճառեց աղմուկ բազմադէմ՝ մինչեւ որ 1703ին Մխիթար վարդապետ, ընդ ամէնը 400 ղրշով և տասնվեց յարեալներով, կծկեալ ծպտեալ փոխադրուեցաւ Պեղոպոնէսի Մեդոն բերդաքաղաքը. հոն՝ այլայլեզու և այլաբարոյ օտարութեան մը մէջ հիմնելով իր առաջադրած մենաստանն ու եկեղեցին՝ 1706ին: Զրկանք, աղքատութիւն, ձգձգում և հակառակութիւն՝ մինչեւ Հռոմէն իսկ՝ չկասեցուցին աստանդական Մխիթարին անդուլ ժրութեամբ ամրացունելէ իր նորահաստատ փոքր մենաստանը, մինչեւ որ 1712ին Կղեմէս ԺԱ. Պապէն բոլորովին առանձնաշնորհուելով՝ վաւերացաւ իր գործն ու ինք կոչուեցաւ Աբբահայր: Մխիթար Աբբահօր ցայնվայր գործունէութեացը հզօր աջակիցներ եղան՝ Կ. Պոլսեցիքն Հ. Եղիա և Հ. Մանուէլ, որ ձգելով իր նշանածը վարդապետին յարած էր ի Կ. Պոլիս: 1815ին վերահաս ձախող դէպք պատճառ եղան փոխադրելու իր միաբանութիւնը Վենետիկ՝ յետ օտարոտի՛ ալ հակառակութեանց: Իրեն յատկացաւ Ս. Ղազարի աւերակ կղզին, որ առաւ 1717ին սքանչելապէս բարեզարդուիլ առ այդ: Անցած երկուս-

տարդութեան վառվռուն և շրջշրջուն կրակներէն՝ Մխիթար, իբրև վախճան իր այս ստոյգ ոդիսականներուն՝ ստիպուեցաւ նաև երթալ Հռոմ, ուր ջրելով իր վրայ եղած ամբաստանութիւնները (*) յաղթանակելով դարձաւ Վենետիկ և տուաւ ինքզինքն հոն գրաւորական ու տպագրական վաստակոց՝ չինելով իբր ի՛ր իսկ ճարտարպետութեամբ նոր ու վայելուչ մենաստան մը, հիմնելով ընծայարան, տպարան, դպրոց, արուեստանոց ևայլն։

Աղքատ ու խոնարհ այլ յարատև միջոցներով երեսուն տարի անխոնջ տքնեցաւ այր կատարեալ ու Ճուիրեալ դարձած Սեբաստացի Մանուկն և Աբբահայրն Մխիթար՝ առաջին աշակերտներուն հետ՝ իր այդ վերջին հանգրուանին մէջ, որ պիտի ըլլար բովանդակ Թուրքահայերուն ակադեմն՝ անոնց սարսուցիչ խրտուիլակ ունենալով միայն իր վրայ Հռոմի կրկնախաչադրօշը։ Աբբահայրը կը փափագէր և կը կտակէր նաև՝ այդ դրօշին պատուելուն և անոր հնազանդելուն չափով՝ պատուել սիրել ու աշխատիլ հանուր տոհմին համար անխտիր ազատարկութեամբ. և ապաքէն իր հաստատած միաբանութիւնը մինչև քանիերորդ դարն՝ հաւատարիմ մնաց այդ սկիզբին. իմաստուն և սիրուն եղանակով՝ ինքն ալ այս նրբին ու քիչ մը դժուարին քաղաքականութեամբ երեսուն և չորս տարի կառավարեց աբբահայրօրէն իր հիմնած

(*) Մխիթարի Հռոմ եղած միջոցին՝ կարտինալներէն ոմանց մինչև Հռոմէական աթոռին արժանի բռնած էին իրեն համար, ըստ վկայութեան Ս. Հերոնիմոսի վանքին երեւելի առաջնորդին. Տէր Հ. Սարգիս Վ. Թէոդորեան (Պատմութիւն Մուրատեան Վարժարանին, հատոր Դ. Վերջաբան)։

վանքն ի Ս. Ղազար, որ կը փառաւորէ ցարդ իր անունը։

1746 Մայիս ամսուն բռնուեցաւ ծանր հիւանդութենէ մը, և երեք տարի ետքն՝ 1749 Ապրիլի 27ին՝ կրօնաւորական օծեալ ու անդորր մահով վախճանեցաւ, և թաղուեցաւ հոն Ս. Ղազարի վանքը։

Թողուց 50 աշակերտ և 7 եղբայր, որոնց շատն ու գործօն մասը Կ. Պոլսեցի (*) էին։ Իր տպագրութեամբ և աշխատասիրութեամբ ի լոյս ընծայած գիրքերն են՝ Թովմաս Գեմբացի, Կրթութիւն աղօթից, Առաքինութեանց և մոլութեանց, Ալպէրտ, Քերականութիւն, Աստուածաշունչ, Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին, Մեծ Բառարանք Հայլն, անոնց-մէ զատ թողած է հոգեւորական շատ ձեռագիր։

Մխիթար Աբբահայր սկիզբէն հետէ անձնանուիրական տեսլածին կրօնքի մը եռանդներով խանդացած (որուն վերջին փուլն եղաւ իր վերջին զատուցումը դաւանաբանական), իր տեսական ու գործնական արդիւնքովն անձնաւորեց՝ խոնարհ, խոհական, արիամարմին, արիահոգի ու բազմավաստակ մեծութիւն մը, որուն առ հասարակ հետեւող եղան իր իբր անմիջական ու անոնց յաջորդ աշակերտները. անոնց մէջէն եղա՛ն մէկ քանի մեծագոյն անձնաւո-

(*) Ինչ որ ալ երկայնաբանեն Հ. Սարգիս Թէոդոր ու Նրմանիք՝ Կ. Պոլսեցի Մխիթարեանք՝ թէ՛ ճաշակի թէ՛ գաղափարի ազնիւ բարձրութեանց ու առ հասարակ մեծութեանց կողմէն միշտ գերազանց են իրենց դրսեցի միաբանակիցներէն՝ սկսելով Հ. Վրթանէս Ասկերեանէն մինչեւ Հ. Արսէն Կ. Բագրատունին եւ Հիւրմիզեանները։ Վերջին տարիներուս Մխիթարեանց միջակութիւնն ալ չե՞նք կրնար վերագրել գիւղացի դըրացիներու բազմութեանը....։

ութիւններ ալ, որ բերին բացառիկ պատիւ հայ հանճարին ու գրականութեան՝ նոյն իսկ առաջի Եւրոպացւոց․ ինչպէս, օրինակի համար, Հ. Ստեփանոս Ագոնց, Հ. Մկրտիչ Աւգեր, Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ու Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզեան։

Մխիթարի յաջորդ Կ. Պոլսեցի Ստեփաննոս Մելքոնեան Աբբային ժամանակ՝ քանի մը միաբաններ զատուեցան և բացին Թրիէստ քաղաքին մէջ առանձին դպրոց ու մենաստան, դարձեալ նոյն «Մխիթարեան» անունով՝ 1774ին։ Երբ Ֆրանսացիք առին Թրիէստը՝ փոխադրուեցան ի Վիեննա և անուանեցան Վիեննական Միաբանութիւն Մխիթարեանց։ Այդ միաբանութեան նշանաւոր ձեռնարկն եղաւ ոսկեդարեան լեզուի վերբերումը՝ ձեռամբ բազմահմուտ Հ. Յովսէփի Գաթըրճեան և Հ. Մատաթիայի Գարագաշեան, որ առաս Կ. Պոլիս դառնալով ձգեց կրօնաւորութիւնն և աշխարհական տարազով գրեց վարժապետոց ու իմաստասիրեց մինչեւ իր դարձաւոր մահն ի հռոմէական եկեղեցին։

Այս գլխաւոր գիծերով և հետեւորդներով կընծայի մեզի Մխիթար Աբբահայր՝ իբրու մեծ դէմք մը կրօնաւորական, որուն յոբելեանն ալ տօնուեցաւ 1901ին ի Ս. Ղազար՝ իր վերջին երախտեալ թոռներուն և համազգի համակիրներու կողմէն։

Իր միաբանութիւնն եղած է՝ վերջին նորոգողն հայ վանականութեան ու գրաբառ գրականութեան։

1901

اسكدار 2
ԽՈՍԿԻՐՍԱՐ

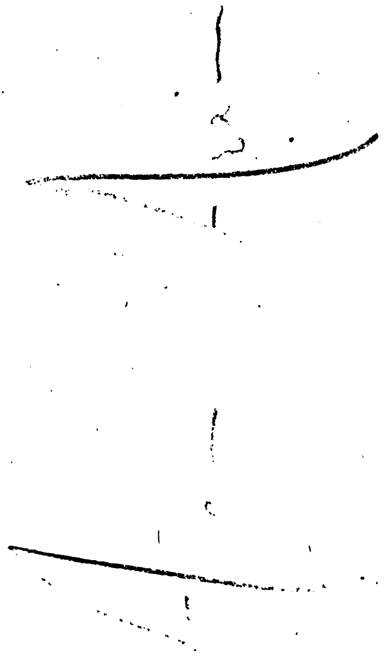

ՅԱԿՈԲ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԱԼԵԱՆ

(ՆԱԼՕՂԼՈՒ)

(ԶԻՄԱՌԱՑԻ)

Տասն և ութերորդ դարու կէսերը փայլող Կ. Պոլսոյ այս գիտուն պատրիարքը՝ ծնած է Ակնայ Ջիմառայ գիւղը։

Կը թուի մինչև չորեքտասնամեայ հասակին՝ անցուցած է հոն գրգուած ու աղքատիկ կենցաղ մը։ Ապա՝ ուսանելու, ուխտաւորելու, քաղաք և մանաւանդ քաղաքաց քաղաք Կ. Պոլիսը տեսնելու եռանդ մը թելադրած է իրեն անցնիլ Սեբաստիա ու անկէ՝ բարեկէր ուստայնանկի մը թեւարկութեամբ՝ Կ. Պոլիս։

Նոյն ժամանակները (18րդ դարու առաջին քառորդին)՝ հին Պոլսահայք առած էին անդորր զարգացումի գնացք մը։ Զմիւռնացի Յովհաննէս և Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքներու, Մխիթար Աբբայի, Կարնեցի Խաչատուր վարդապետի ու այլոց արտաքին և ներքին ցաւալի վէճերը դադրած էին, և բանասիրական ու եկեղեցասիրական խաղաղ գործեր ու պարապումներ՝ սկսած էին գրաւել միտքն ու սիրտը տոհմային առաջնորդներու՝ նաև ժամանակին աշխարհական ազդեցիկ անձնաւորութեանց։

Այսպիսի խաղաղասէր վիճակի մը մէջ՝ երիտա-

տարդ Նալեան Կ. Պոլիս համնելուն թուի չա՛տ չ՛ատ յառաջ գացած է՝ Թեւարկութեամբ մանաւանդ իր հայրենակից Ակնցիներուն, որոնց մէջ կային ամիրաներ ալ։ Ի սկզբան՝ բաւական ատեն աշակերտած է՝ Պաղտասար Ա. դպիրին հետ՝ Յոհրապատցի (կամ Աստրապատցի) Աբրահամ վարդապետին, որ բարձր ուսումները Պոլսահայերուն ալ մէջ մուծանողներուն առաջիններէն է, ինչպէս կը գրէ 19րդ դարու Թուրքահայ երեւելի մատենագիր մը։

Ապա՝ մտնելով Բաղէշի Ամլորդւոյ վանքին հռչակաւոր շառաւիղ Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետի քով՝ հետզհետէ զարգացաւ լեզուագիտութեան, մատենագրութեան, թարգմանչութեան և պաշտօնական գործառնութեանց մէջ։ Երբ Կարապետ Կաթուղիկոս եպիսկոպոս ձեռնադրեց Կոլոտը, ինքն ալ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ անկէ։

Շինող, քարոզող, ուսուցանող Կոլոտ հետզհետէ կը զարգացունէր, Գրիգոր Շղթայակիրի աշխատակցութեամբ, Կ. Պոլսոյ դպրոցներն ու եկեղեցիները. ան էր՝ որ բացաւ, ի մէջ այլոց, մասնաւոր տպարան մը ի Սկիւտար, և իր յատուկ դպիրներուն ու Յակոբ Նալեան վարդապետի միջոցով՝ ծաղկեցուց հոն նորանոր ուսումներ և թարգմանել տուաւ շատ գիրք։

Մանաւանդ ատէպ ջանադիր եղաւ՝ մերթ ընդ մերթ վերստին գրգռուող դաւանաբանական վէճերուն ատեն՝ իրաւախոհ խաղաղութեամբ հանդարտեցնել իր հօտը, այս ամէնուն մէջ ալ աջ բազուկ ունենալով իրեն Նալեանն ու Սարգիս վարդապետ Սարաֆեանը, որ ապա ընդունեց հռոմէականութիւնն և տպագրեց քանի մը աստուածաբանական ստուար գործեր։

Ցակոբ Վարդապետ Նալեան սկսաւ վերջապէս առանձինն պաշտօնավարել՝ նախ ընտրուելով առաջնորդ Գաղատիայի, ու երբ 1740ին Ցովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքն հանգչիլ ուզեց իր հոգերէն՝ իրեն տեղակալ կարգեց զինքը։ Կոլոտ վախճանեցաւ 1741 Փետր. ամսուն մէջ, և նոյն օրը պատրիարք եղաւ Ցակոբ Նալեան, և իր շուրջին հաւաքեց բանիբուն և ուսեալ մարդիկ, որո՛ց մէջ էր նաև Շուէտի դեսպանութեան Թարգման Ճամճուգատէ Ցակոբ (*)։

Իբրև առաջնորդ իմաստուն՝ Նալեան իր նախորդ մեծաւորին պէս կըրցաւ ղեկել միտքերը կրթական ու բանասիրական պարապումներու ։ Տպագրութիւնը, որ ցայնվայր շա՛տ աննշան կը գործէր Կ. Պոլսոյ մէջ, առաւ իր օրերը նոր ու բեղմնաւոր գործունէութիւն, և իրմէն առաջ՝ Թուրքահայ Պատրիարքներէն ո՛չ ոք կը յիշուի իրեն հաւասար հմտութեամբ և գործունէութեամբ։ Սիրելին ու մտերիմն եղաւ ժամանակակից հայ և օտարազգի մեծ անձնաւորութեանց՝ ինչպէս Ակընցի Եաղուպ ամիրայ մեծատունին և նմանեաց։ Իբրև զգաստ ներանձն ու բանասէր կրօնաւոր՝ իր բարձր ու բազմազբաղ պաշ-

(*) [illegible] այլ կոչուած այս Ցակոբ դպիրը՝ Թարգմանած է ֆրանսերէնէ [illegible], յունարէնէ ալ Թարգմանած է՝ 1749ին՝ յունական [illegible], լատիներէնէ՝ 1723ին՝ [illegible] ու 1745ին՝ [illegible]։ Ասոնց ձեռագիրները կան Երուսաղէմի Ս. Ցակոբեանց մատենադարանը, եւ մեր տեսած ենք հոն 1901—1902ին։ Ցակոբ դպիրին նախահայրերէն կը կարծուի Ճամճը օղլու Տէր Կարապետ, որ 1670էն ետք Ամասիոյ մէջ քաշուած՝ ի ծածուկ հռոմէականութեան միսիոնարութիւն կընէր եւ Տէր Կոմիտաս Քէօմիւրճեանի խոստովանահայրն ալ եղաւ (Վարք, Տէր Կոմիտասի տպ. ի Թրիեստ 1798, էջ 26)։

տօնին մէջ ալ ժամանակ կը գտնէր գրելու և հրատարակելու մեծ գործեր, որոնց մէկ մասը տպագրուած ալ է ի՛ր իսկ ծախքովն և հսկողութեամբ։

Թարգմանել կուտար նաև խարբերդցի Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետին ձեռքով իտալերէնէ կարեւոր երկեր, որոնց մեծ մասը ձեռագիր կը գտնուի Ղալաթիայի մատենադարանին ու Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց ձեռագիրներու թանգարանին մէջ։ Ինք եղած է նաև առաջին հեղինակը կանոնաւոր հայ քրիստոնէական դասագիրքերուն, զորս հրատարակեց 1737ին, և 1741ին Բ. տպագրութեամբ ի Կ. Պոլիս (*)։

1764ին, ծանր հիւանդութեան մը բռնուելով՝ ինքնակամ հրաժարեցաւ պոլսական Պատրիարքութենէն ու իր իսկ ձեռքով ընտրելով իր յաջորդը, Գրիգոր վարդապետ Պասմաճեան, զգեցուց անոր պատրիարքական հանդերձանքը, մինչ Գրիգոր վարդապետ արտասուելով կուգար Ս. Աստուածածնին եկեղեցին իր ոտքն լուալու։ Քաջալերեց զայն աստուածարան Պատրիարքն և օրհնութեամբ աւանդելով անոր բոլոր վարչական գործերն՝ առանձնացաւ Յուլիսի 18ին։ Հետեւեալ վախճանումին օրը թաղուեցաւ Բերայի մեծ գերեզմանատունը մեծամեծ փառքով՝ Յակոբ Կաթուղիկոսի տապանին քով։

Անշուք վիճակէ ու գեղջուկ յարկէ այսպէս պատրիարքութեան բարձրացեալ և փառաւորեալ՝ Յակոբ Նալեան աղէ՛կ իմաստասիրած կը թուի իր ժամանակին բոլոր պէտքերը, բարքերը, կիրքերն ու խնդիրները. որոնց վրա՛յ է մանաւանդ որ հրատարակեց Գանձարան

(*) Տե՛ս Իշ——խ—հ Յ. Տէրոյենցի, հատ. Գ. էջ 51։

ծանուցմանց և Զէն հոգևոր անուն մատեանները․
ուր բարոյագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, հնախօ-
սութիւն, աստուածաբանութիւն, աշխարհագրու-
թիւն և բժշկականութիւն անգամ, հասարակաց հաս-
կընալի գրաբառ—աշխարհաբառով մը և կուռ ոճով,
ամփոփուած պարզուած են և զոր մինչեւ ցարդ գա-
ւառացի ու պոլսեցի ժիր իմաստունք կը կարդան
ախորժով բուխերիկներու և թոնիրներու քովիկն ու
փռան թէզգեաններու վրայ։

Անօրինակ երկարատեւութեամբ՝ քառորդ դար
մը՝ իմաստութեամբ վարեց իր հօտը, և թողուց 15—
20 հատորի չափ պատկառելի գործեր, որոնց գլուխ
կրնանք դնել Նարեկի ընդարձակ մեկնութիւնն և
ձեռագիր ստուար Աստուածաբանութիւնը (*)․ ասոնց
մէջ՝ Թաղէսէն, Արիստոտէլէն, Պիւթագորէն մինչեւ
Նեւտոն վկայութեան կոչուած են։ Եւ այդ գործե-
րուն մէջ առ հասարակ կը փայլի՝ ժողովուրդին հաս-
կընալի ըլլալու յորդ ճիգի մը հետ՝ փիլիսոփայական
ու աստուածաբանական խոր հմտութիւն և պարզ
գրաբառ մը եփուն, որ դուն ուրեք կը գործածէ Ամս-
դերտամի Ոսկանին և նմանեաց օտարաբանութիւն-
ները, ու գրեթէ բնաւ չտարբերիր ժամանակին
Մխիթարեանց՝ մանաւանդ Չամչեանի՝ վարժ գրա-
բառէն։

Իբրեւ մատենագիր իմաստասէր՝ իր ժամանակա-
կիցներուն գրեթէ միա՛կն է Յակոբ Պատրիարք Նալ-
եան՝ որ գիտէր քաջ հայերէն, թուրքերէն, իտալե-
րէն, թերեւս նաեւ լատիներէն ու եբրայեցերէն։ Եւ

(*) Իր բուն ձեռագիրը կը գտնուի Երուսաղէմ Ս. Յակոբ-
եանց քով. իսկ օրինակները շատ կան վանքերու մէջ։

այս ամէնը թուի ուսած էր ժիր ինքօգնութեամբն և արթուն հանճարով, որ աւելի աչքի կը զարնէր շուրջի ամայի տգիտութեանց մէջ։ Պատրաստաբան և ճարտարախօս, որուն վկայ են իր վրայ գրուցուած շատ անէքդոտներ, և կրօնաւոր ժուժկալ ու նախանձայոյզ, որ գլխաւոր պատճառն եղած է իր բազմավաստակ լուրջ արդեանց։ Իր շնորհիւն հասած են իրեն յաջորդ քանի մը բազմահմուտ եպիսկոպոսներն ու աշխարհականները, որոնց մէջ են Գէորգ դպիր Յովհաննէսեան Պալաթցի և Թադէոս վարժապետ։

Դեռ քան երեսուն տարի առաջ՝ հայ աստուածաբաններ ու ծերունի բարեպաշտներ իր անունովը կերդնուլին և իր առածներովը կը մագնիսանային։ Նահապետ Պատրիարքն իմաստասէր՝ Զիմառայի, Սկիւտարի, Կ. Պոլսի, Բերայի, Երուսաղեմի և ուրիշ վանքերու մէջ ձգած է մէկէ աւելի յիշատակներ գրական և կառուցական, ու հայ մատենագրութեան մէջ՝ Գր. Տաթեւացիի, Զամչեանի, Մըխլէյիմ օղլուի, Յովհ. Տէրոյենցի հաւասար բազմակողմանի անուն մը։

1901

اسکدار
ԻՒՍԿԻՒՏԱՐ

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՄՈՒՐԱՏՃԱՅ ՏՕՀՍԸՆ

(Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ)

Թէ՛ իբրև մատենագիր թէ՛ իբր առաջին հայ դէմք մը ծանօթ՝ եւրոպական դիրքով և զարգացումով՝ այս նշանաւոր անձնաւորութիւն կը ներկայանայ մեզի քանի մը համառօտ գիծերով միայն, որ հասած են մեր օրերուն։ Իգնատիոս Մուրատճայ Տ'Օհսըն ծնաւ Թոսունեան բարեկեցիկ ընտանիքէն՝ 1740ին Բերայի մէջ, ուր երեքտասաներորդ դարու իտալեան (Ճենովայի ու Վենետիկի) գաղթականութենէն ի վեր բունած էր՝ մանաւանդ Վենետիկցւոց միջոցով՝ արեւմտեան տարազ ու կենցաղ մը՝ բաւական նպաստամատոյց Արեւելքի մայրաքաղաքին մէջ եւրոպական զարգացում մը սնուցանելու։

Այդ զարգացումին գրգիռ կըլլային նաև Ֆրանչիսկեան ու Դոմինիկեան շրջուն քարոզիչներն և ուսուցիչները, ինչպէս և դեսպանական տարրերը, որ երկու դարէ հետէ Բերայի բարձանց վրայ սկսած էին թեւանիլ՝ Կ. Պոլիսի դեսպանական օթարանին* յարգն անցնելէն ետև։

Այս պատրաստութեանց մէջ՝ Իգնատիոս ի սկզբան իսկ կըրցաւ յագուրդ տալ ըստ կարելւոյն իր յառաջ-

(*) Էլչի խան ի Կ. Պոլիս։

գիմաւէր փափագներուն, որոց բնական պաշտպանն եղաւ մանաւանդ իր հայրը՝ շուէտական հիւպատոսն Զմիւռնայի։ Ըստ այսմ՝ բարեբաղդութեան պատահեցաւ իր պատանութեան ժամանակէն թէ՛ առտնին թէ՛ շրջավայրին ներգործութեամբ առնելու բաւական վառ ու լայն կրթութիւն մը։ Մանաւանդ արեւմտեան քննասիրութեամբ միջամուխ ըլլալով արեւելեան լեզուաց բանասիրութեան՝ սկսաւ հետապինդ իմաստասիրել Արեւելքի մեծ պատմութիւնները։

Իր կիրթ ու համբոյր բնաւորութեամբն աշխատասիրութեամբն և հմուտ անձնաւորութեան մը օգնութեամբ՝ յաջողեցաւ յօրինել արեւելեան պատմութիւն մը, որ ցայնվայր դեռ խմբագրուած չէր կատարեալ ձեւով։ Այսպէս՝ ընդհուպ եղաւ Շուէտի դեսպանութեան առաջին թարգման, և հոն ալ՝ իր պաշտօնական գործերուն մէջ՝ պարապորդ ժամերուն կաշխատէր անխոնջ բանասիրական պատմական գործերու պատրաստութեան։

1782ին դեսպանութեան պաշտօնէն հանելով՝ անուանուեցաւ ասպետ Վազայի կարգին. քանի մը տարիէն անցաւ Բարիզ իր առանձին երկերը կատարելագործելու համար, և հոն Մալէ-Տիւբանի և Ֆրանսացի քահանայի մը օգնութեամբ կարգի դնելով իր ցայնվայր հաւաքած պատմական նիւթերն՝ հրատարակեց առաջին մասն իր **Ընդհանուր Պատկերին Օսմանեան Հարստութեան**, 1787—1790ին, երկու մեծ պատկերազարդ հատոր (*)։ Այս երկասիրութիւն

(*) Յովսէփ տը Համմէր՝ մեծ պատմագիրն Օսմանեանց, քաղած է բաւական բան այս ընդարձակ գործէն, որուն երկու մեծ հազուագիւտ հատորները կարժեն 15–20 Օսմ. ոսկի։ Պըքլ. (Պատմ. անգլ. քաղաքակրթութեան) կը յիշէ կարգ մը երեւելի պատմագրաց հետ Տ'Օհսոնն եւս։

հանեց մեծ անուն, որուն իրաւամբ արժանի ալ էր։ Մահմէտական ազգերու վէպերը, պատմութիւնը, կրօնքը, օրէնքը, կրօնաւորական կարգերն ու սովորութիւնները՝ խոր մանրամասն ու տեղագէտ խղճամիտ քննութիւններով կըպատկերէ հոն պատմագրական ամուր արուեստով։ Այս գործին առաջնորդ ըրած է գլխաւորապէս Նըրըֆի Էօմէրին հաւաքումն և Իպրահիմ Հալէպի իմամին իրաւաբանութիւնը։ Աւարտելէն ետք՝ երբ դարձաւ Բարիզէն Կ. Պոլիս՝ Սուլթան Սէլիմ Գ., գնահատելով այս մեծ երկասիրութիւնը, շնորհեց իրեն մեծ պարգեւ ու արժանացուց զինքը բարձր պատիւի։

1792ին գնաց նաև Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեանց վանքը, և հո՛ն ալ պարապով ուսումնասիրեց ու հաւաքեց իրեն պէտք եղած պատմական ու բանասիրական ատաղձը։ Հ. Միքայէլ Ջամչեան և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, թուի, պէտք եղածին չափ նպաստած են պանդուխտ բանասէրին դժուարին աշխատութեանց։

Իգնատիոս ամուսնացած էր Գուլէլի Օղլուի աղջըկան հետ, բայց և իր դիզած հարստութիւնը պատկեցուցած ըլլալով Ֆրանսայի դրամատունը՝ կորոյս այդ ստակին մեծ մասը, ինչպէս և իր կինը. գնաց Բարիզ երկրորդ անգամ և հոն նորէն ամուսնացաւ Թուի օտարազգի ազնուական օրիորդի մը հետ, և ա՛լ բոլորովին գրական իմաստասիրութեան տուաւ ինքզինքը։

Աւեւմուտքի այդ գիտուն և ակադեմական ոստանին մէջ՝ 180՚ին ի լոյս տուաւ **Պատմական Պատկեր Արեւելից** անունով գիրք մը, որ կը բովանդակէր հին Պարսից պատմութիւնն՝ ի սկզբանէ մինչև 7րդ դարը։

Բայց Նժդեհին վախճանը վրայ գալով իր Պէճվրէ տունին մէջ (1807 Օգոստ. 27ին)՝ չկրցաւ ամբողջացունել այդ մեծ գործը։ Իր զաւակը՝ Կարոլոս ասպետ՝ դեսպան Շուէտի ի Պրիւքսէլ, շարունակեց իր ընդհատ մնացած գործերն ու հրատարակեց Պատմութիւն Մողոլաց՝ 18.1ին, կովկասեան ազգաց Սեւ ու Կասպից ծովերուն հիւսիսային երկիրներուն վրայ՝ ի 10րդ դարու՝ 1828ին։

Մուրատճայ Տ'Օհսընի հրապարակային ու մատենագրական վերջին անունն էր Ասպետ Օհսոնի. այս օտարահնչիւն անուան և հայ շրջանակներէ հեռու ապրելուն պատճառով՝ Եւրոպացիներն ալ հասարակ յոյն կանուանէին զինքը։ Բայց ըստ բաւականին հաստատեալ ու արձանագրեալ կենսագրական ու բանաքննական վերոյիշեալ ծանօթութիւններով, մանաւանդ աւանդական հասածներով (*) Տ'Օհսըն կը ներկայանայ մեզի հիներուն մէջ՝ բաւական մեծ Հայ դէմք մը, գրեթէ առաջինը 18րդ դարու Թուրքահայերուն՝ բուն եւրոպական ու մատենագրական համբաւ պաշտօն և կրթութիւն առնողներուն մէջ. հարուստ, բազմահմուտ, բազմաշրջիկ ազնուական մը, որուն գործերուն մեծ մասը դեռ կը փնտռուին և կուսումնասիրուին անձկանօք՝ Օսմանցիներէն ու Եւրոպացիներէն։ Իր վարքը գրող Ֆրանսացի պատմագիր մը սա դատաստանը կընէ իր գործերուն վրայ.—«Տ'Օհսընի պատմական երկերը, աշխարհագրական ծանօթութիւնները, Միջին դարու կէս

(*) Բերա բնակող այժմեան Թոսունեաններուն մէկ անդամէն իմացած ենք՝ թէ իրենց տոհմին մէջ աւանդութեամբ կա՛յ այսպիսի անձի մը յիշատակը, իբրեւ իրենց գերդաստանէն։

անծանօթ ազգերու վրայ տուած տեղեկութիւնները՝ ճիշդ են. թարգմանուած կամ ծաղկաքաղած է քսանեւչորս արաբացի. թուրք և պարսիկ հեղինակներէ, որոնց վրայ կը խօսի համառօտիւ իր յառաջաբանին մէջ։ Իր գործին կէսը լեցուած է ծանօթութիւններով, որ բուն պատմութեանց կցորդ կարեւոր մասերն են»։

Այս բազմարդիւն անձնաւորութեան հաւասար՝ քիչ կը գտնենք հին ու նոր աշխարհական Թուրքահայերուն մէջ։ Հիներէն կան միայն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան և Ճամճուզատէ Յակոբ դպիրը, որ երկուքին լեզուագէտ ու մատենագիր բազմահմուտ անձեր էին, թէպէտ չէին հասած իրեն չափ բարձր ու կարեւոր պաշտօններու. իսկ նորերէն՝ հանգուցեալ Սերվիչէն էֆէնտին, Բարձր. Յարութիւն-Գարեգին փաշա Տատեան, ինչպէս նաև Վսեմ. Գաբրիէլ էֆ. Նորատունկեան, որ թէ՛ արդեամբք (*) թէ՛ պաշտօնով և աստիճաններով կը հաւասարին Տ'Օհսընի։ Բայց Տ'Օհսընի համար՝ միշտ մեծ փառք մը պիտի մնայ 18րդ դարու մը միջակութենէն՝ Թուրքահայերուն մէջ՝ բաւական բարձրերն ամբառնալն ամէնէն առաջ՝ թէ՛ իբրև բանասէր, թէ՛ իբրև մատենագիր մեծ, թէ՛ իբր հասած առաջին անգամ դեսպանութեան պաշտօնի։

Ի՛նք է ու պիտի մնայ առաջին գիտնասէր (amateur) մատենագիրը Թուրքահայերուն, առաջի՛ն դեսպանը, առաջի՛ն ակադեմականը։

Պատի՛ւ իր յիշատակին։

1901

(*) Այս երեքին արդիւնք՝ ոչ այնչափ փայլած են մատենագրութեանց որչափ իրենց բժշկական եւ վարչական դատախօսութեանց ու խորհրդակցութեանց եւ խորհրդականութեանց մէջ։

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱՐԱԳՈԶԵԱՆ

(ՏԵՐԵՎԵՆԳՑԻ)

Տասնեւութերորդ դարի առաջին քառորդէն սկսելով՝ Յովհաննէս Կոլոտ Գրիգոր Շղթայակիր և այս Նալեան արդիւնաւոր Պատրիարքներուն ջանքով՝ Կ. Պոլսոյ մէջ հիմը դրուած էր արդէն բանասիրական ու եկեղեցասիրական բանաւոր և գրաւոր զարգացումի մը առ հասարակ Թուրքահայ՝ մանաւանդ բարձրաստիճան՝ եկեղեցականաց համար, թօթափելով չփոթ ու տարտամ անցեալէն ի՛նչ չոր ու ցամաք ուռում և սարք որ կար. քերական ու աստուածաբան անպէտ նրբութեանց, որ ճարակն էին ծանծաղ եւ կռուարոյծ աստուածաբանութեան մը և անհրապոյր չյանկուցող գրականութեան։ Այս զարգացումին նուազ գրգիռ չէր եղած՝ նորահաստատ միաբանութեան մը (Մխիթարեանց) նախանձաւորութիւնն ալ։ Յիշեալ երեք ուսեալ ու բարձրաստիճան եկեղեցականներուն հիմնած դպրոցն ու լարած սարուածքը կենցաղի՝ կըրցան բանել յառաջադէմ ու պատուական միջասահմանի մը վրայ՝ 30—40 տարի՝ մանաւանդ Պոլսահայոց մէջ յուզուած դաւանաբանական հարցերը, ու սանձեցին իրաւախոհ ներգործութիւն մը Թուրքիայի հռոմէական և լուսաւորչական Հայերուն վրայ։ Այդ բեղուն դպրոցէն էր նաև Երզնկացի Սա-

մուէլ եպիսկոպոսը, որ արդիւնական այլ անփառասէր ալ մարդ՝ անգամ մը Երուսաղէմի Պատրիարք, անգամ մը Կ. Պոլսի Պատրիարք, անգա՛մ մըն ալ Ս. Էջմիածինի Կաթողիկոս ընտրուելով՝ երեք անգամուն ալ հրաժարեցաւ, ու մնաց միշտ առաջնորդ Պրուսայի՝ իր վերջին ալեւոր տարիներո՛ւն միայն գալով Կ. Պոլիս և ըլլալով քարոզիչ Խասգիւղի, ուր և վախճանեցաւ ութսունամեայ, և թաղուեցաւ 1786ին։

Ասոնց՝ բաւական ետքն յաջորդեց Զաքարիա Փոքուզեան կաղզուանցի Պատրիարքը, որ տուաւ նոր այլ տարբեր զարկ մը նուազելու սկսած այդ գործին և հաւաքեց ինքն իրեն շուրջը նոր աշակերտներ, զոր ուսուց զարգացուց և յառաջացուց՝ ըստ իր աններող ոգիին՝ հետապնդող խստականութեամբ մը, և տուաւ եկեղեցիին նոյն նկարագիրով խումբ մը եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, ինչպէս կը գրեն իր կենսագիրն և Գուրուչէշմէի Ս. Խաչ եկեղեցին կեցող իր տապանաքարը։

Այս Զաքարիա Պատրիարքին ձեռքով մարզուեցաւ՝ կրօնական ու գործնական հզօր նկարագիրը Գարագոչեան Պօղոս Արքեպիսկոպոսի՛ ալ, որ ծնած էր 1751ին Կեսարիոյ Տէրէվէնք (Տէրէ-Վանք) գիւղը, և ապա գալով Կ. Պոլիս, պահ մը առեւտուրով զբաղած և յետոյ հետեւած էր եկեղեցականութեան, ու ժամանակին եկեղեցական գործերու և պաշտօններու մէջ՝ ունեցած էր նշանակելի դերեր։

18րդ դարին, ինչպէս՝ շրջան ընդ մէջ՝ մինչև 19րդին վերջերը, կեսարացի Հայերը Կ. Պոլսի մէջ իբր առհասարակ ունեցած են առեւտրական ու կրօնական խնդիրներու համար՝ առաջնակարգ դիրք ու

րութիւններ ալ, որ բերին բացառիկ պատիւ հայ հանճարին ու գրականութեան՝ նոյն իսկ առաջի Եւրոպացւոց. ինչպէս, օրինակի համար, Հ. Ստեփանոս Ագոնց, Հ. Մկրտիչ Աւգեր, Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ու Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզեան։

Մխիթարի յաջորդ Կ. Պոլսեցի Ստեփանոս Մելքոնեան Աբբային ժամանակ՝ քանի մը միաբաններ զատուեցան և բացին Թրիէստ քաղաքին մէջ առանձին դպրոց ու մենաստան, դարձեալ նոյն «Մխիթարեան» անունով՝ 1774ին։ Երբ Ֆրանսացիք առին Թրիէստը՝ փոխադրուեցան ի Վիեննա և անուանեցան Վիեննական Միաբանութիւն Մխիթարեանց։ Այդ միաբանութեան նշանաւոր ձեռնարկն եղաւ ոսկեդարեան լեզուի վերբերումը՝ ձեռամբ բազմահմուտ Հ. Յովսէփի Գաթըրճեան և Հ. Մատաթիայի Գարագաշեան, որ ապա Կ. Պոլիս դառնալով ձգեց կրօնաւորութիւնն և աշխարհական տարազով գրեց վարժապետեց ու իմաստասիրեց մինչեւ իր դարձաւոր մահն ի հռոմէական եկեղեցին։

Այս գլխաւոր գիծերով և հետեւորդներով կընծայի մեզի Մխիթար Աբբահայր՝ իբրու մեծ դէմք մը կրօնաւորական, որուն յոբելեանն ալ տօնուեցաւ 1901ին ի Ս. Ղազար՝ իր վերջին երախտեալ թոռներուն և համազգի համակիրներու կողմէն։

Իր միաբանութիւնն եղած է՝ վերջին նորոգողն հայ վանականութեան ու գրաբառ գրականութեան։

1901

ՅԱԿՈԲ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԱԼԵԱՆ

(ՆԱԼԵՕՂԼՈՒ)

(ԶԻՄԱՌԱՑԻ)

Տասն և ութերորդ դարու կէսերը փայլող Կ. Պոլսոյ այս գիտուն պատրիարքը՝ ծնած է Ակնայ Զիմառայ գիւղը։

Կը թուի մինչեւ չորեքտասնամեայ հասակն՝ անցուցած է հոն զրկուած ու աղքատիկ կենցաղ մը։ Այսպ՝ ուսանելու, ուխտաւորելու, քաղաք և մանաւանդ քաղաքաց քաղաք Կ. Պոլիսը տեսնելու եռանդ մը թելադրած է իրեն անցնիլ Սեբաստիա ու անկէ՝ բարեսէր ասպնջականի մը թեւարկութեամբ՝ Կ. Պոլիս։

Նոյն ժամանակները (18րդ դարու առաջին քառորդին)՝ հին Պոլսահայք առած էին անդորր զարգացումի գնացք մը։ Զմիւռնացի Յովհաննէս և Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքներու, Մխիթար Աբբայի, Կարնեցի Խաչատուր վարդապետի ու այլոց արտաքին և ներքին ցաւալի վէճերը դադրած էին, և բանասիրական ու եկեղեցական խաղաղ գործեր ու պարապումներ՝ սկսած էին գրաւել միտքն ու սիրտը տոհմային առաջնորդներու՝ նաև ժամանակին աշխարհական ազդեցիկ անձնաւորութեանց։

Այսպիսի խաղաղասէր վիճակի մը մէջ՝ երիտա-

սարդ Նալեան Կ. Պոլիս հասնելուն թուի չա՛տ չո՛ւտ յառաջ գացած է՝ թեւարկութեամբ մանաւանդ իր հայրենակից Ակնեցիներուն, որոնց մէջ կային ամիրաներ ալ։ Ի սկզբան՝ բաւական ատեն աշակերտած է՝ Պաղտասար Ա. դպիրին հետ՝ Ցանրապատցի (կամ Աստրապատցի) Աբրահամ վարդապետին, որ բարձր ուսումները Պոլսահայերուն ալ մէջ մուծանողներուն առաջիններէն է, ինչպէս կը գրէ 19րդ դարու Թուրքահայ երեւելի մատենագիր մը։

Ապա՝ մտնելով Բաղէշի Ամլորդւոյ վանքին հռչակաւոր շառաւիղ Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետի քով՝ հետզհետէ զարգացաւ լեզուագիտութեան, մատենագրութեան, թարգմանչութեան եւ պաշտօնական գործառնութեանց մէջ։ Երբ Կարապետ Կաթուղիկոս եպիսկոպոս ձեռնադրեց Կոլոտը, ինքն ալ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ անկէ։

Շինող, քարոզող, ուսուցանող Կոլոտ հետզհետէ կը զարգացունէր, Գրիգոր Շղթայակիրի աշխատակցութեամբ, Կ. Պոլսի դպրոցներն ու եկեղեցիները. ան էր՝ որ բացաւ, ի մէջ այլոց, մասնաւոր տպարան մը ի Սկիւտար, եւ իր յատուկ դպիրներուն ու Յակոբ Նալեան վարդապետի միջոցով՝ ծաղկեցուց հոն նորանոր ուսումներ եւ թարգմանել տուաւ շատ գիրք։

Մանաւանդ այդ ջանադիր եղաւ՝ մերթ ընդ մերթ վերստին գրգռուող դաւանաբանական վէճերուն ատեն՝ իրաւախոհ խաղաղութեամբ հանդարտ պահել իր հօտը, այս ամէնուն մէջ ալ աջ բազուկ ունենալով իրեն Նալեանն ու Սարգիս վարդապետ Սարաֆեանը, որ ապա ընդունեց հռոմէականութիւնն եւ տպագրեց քանի մը աստուածաբանական ստուար գործեր։

Յակոբ Վարդապետ Նալեան սկսաւ վերջապէս առանձինն պաշտօնավարել՝ նախ ընտրուելով առաջնորդ Գաղատիայի, ու երբ 1740ին Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքն հանգչիլ ուզեց իր հոգերէն՝ իրեն տեղակալ կարգեց զինքը։ Կոլոտ վախճանեցաւ 1741 փետր. ամսուն մէջ, և նոյն օրը պատրիարք եղաւ Յակոբ Նալեան, և իր շուրջն հաւաքեց բանիբուն և ուսեալ մարդիկ, որո՛ց մէջ էր նաև Շուէտի դեսպանութեան թարգման Ճամճուզադէ Յակոբ (*)։

Իբրև առաջնորդ իմաստուն՝ Նալեան իր նախորդ մեծաւորին պէս կըրցաւ զեկել միտքերը կրթական ու բանասիրական պարապումներու ։ Տպագրութիւնը, որ ցայնվայր շա՛տ աննշան կը գործէր Կ. Պոլիսի մէջ, առաւ իր օրերը նոր ու բեղմնաւոր գործունէութիւն, և իրմէն առաջ՝ Թուրքահայ Պատրիարքներէն ո՛չ ոք կը յիշուի իրեն հաւասար հմտութեամբ և գործունէութեամբ։ Սիրելին ու մտերիմն եղաւ ժամանակակից հայ և օտարազգի մեծ անձնաւորութեանց՝ ինչպէս Ակընցի Եաղուպ ամիրայ մեծատունին և նմանեաց։ Իբրև զգաստ ներանձն ու բանասէր կրօնաւոր՝ իր բարձր ու բազմազբաղ պաշ-

(*) Ճամճը օղլու ալ կոչուած այս Յակոբ դպիրը՝ թարգմանած է ֆրանսերէնէ Գէրթ [illegible], յունարէնէ ալ թարգմանած է՝ 1749ին՝ յունական [illegible], լատիներէնէ՝ 1723ին՝ Գէրթ [illegible] ու 1745ին՝ [illegible]։ Ասոնց ձեռագիրները կան Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանը, եւ մեր տեսած ենք հոն 1901—1902ին։ Յակոբ դպիրին նախահայրերէն կը կարծուի ճամճը օղլու Տէր Կարապետ, որ 1670էն ետք Ամասիոյ մէջ քաշուած՝ ի ծածուկ հռոմէականութեան միսիոնարութիւն կընէր եւ Տէր Կոմիտաս Քէօմիւրճեանի խոստովանահայրն ալ եղաւ (Վարք Տէր Կոմիտասի տպ. ի Թրիեստ 1798, էջ 26)։

տօնին մէջ ալ ժամանակ կը գտնէր գրելու և հրատարակելու մեծ գործեր, որոնց մէկ մասը տպագրուած ալ է իր իսկ ծախքովը և հսկողութեամբ։

Թարգմանել կուտար նաև խարբերդցի Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետին ձեռքով իտալերէնէ կարևոր երկեր, որոնց մեծ մասը ձեռագիր կը գտնուի Ղալաթիայի մատենադարանին ու Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց ձեռագիրներու թանգարանին մէջ։ Ինք ե-ղած է նաև առաջին հեղինակը կանոնաւոր հայ քրիստոնէական դասագիրքերուն, զորս հրատարակեց 1737ին, և 1741ին Բ. տպագրութեամբ ի Կ. Պոլիս (*)։

1764ին, ծանր հիւանդութեան մը բռնուելով՝ ինքնակամ հրաժարեցաւ պոլսական Պատրիարքութենէն ու իր իսկ ձեռքով ընտրելով իր յաջորդը, Գրիգոր վարդապետ Պասմաճեան, զգեցուց անոր պատրիարքական հանդերձանքը, մինչ Գրիգոր վարդապետ արտասուելով կուգար Ս. Աստուածածին եկեղեցին իր ոտքն իյնալու։ Քաջալերեց զայն աստուածաբան Պատրիարքն և օրհնութեամբ աւանդելով անոր բոլոր վարչական գործերն՝ առանձնացաւ Յուլիսի 18ին։ Հետևեալ վախճանումին օրը թաղուեցաւ Բերայի մեծ գերեզմանատունը մեծամեծ փառքով՝ Յակոբ Կաթուղիկոսի տապանին քով։

Անշուք վիճակէ ու գեղջուկ յարկէ այսպէս պատրիարքութեան բարձրացեալ և փառաւորեալ՝ Յակոբ Նալեան աղէ՛կ իմաստասիրած կը թուի իր ժամանակին բոլոր պէտքերը, բարքերը, կիրքերն ու խնդիրները. որոնց վրա՛յ է մանաւանդ որ հրատարակեց Գանձարան

(*) Տե՛ս [illegible] Յ. Տէրոյենցի, հատ. Գ. էջ 51։

ծանուցմանց և Ջէն հոգեւոր անուն մատեանները. ուր բարոյագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, հնախօսութիւն, աստուածաբանութիւն, աշխարհագրութիւն և բժշկականութիւն անգամ, հասարակաց հասկընալի գրաբառ—աշխարհաբառով մը՝ և կուռ ոճով, ամփոփուած պարզուած են և զոր մինչև ցարդ գաւառացի ու պոլսեցի ժիր իմաստունք կը կարդան ախորժով բուխերիկներու և թոնիրներու քովիկն ու փռան թեզգեաններու վրայ:

Անօրինակ երկարատեւութեամբ՝ քառորդ դար մը՝ իմաստութեամբ վարեց իր հօտը, և թողուց 15—20 հատորի չափ պատկառելի գործեր, որոնց գլուխ կըրնանք դնել Նարեկի ընդարձակ Մեկնութիւնն և ձեռագիր ստուար Աստուածաբանութիւնը (*). ասոնց մէջ՝ Թաղէսէն, Արիստոտէլէն, Պիւթագորէն մինչև Նեւտոն վկայութեան կոչուած են: Եւ այդ գործերուն մէջ առ հասարակ կը փայլի՝ ժողովուրդին հասկընալի ըլլալու յորդ ճիգի մը հետ՝ փիլիսոփայական ու աստուածաբանական խոր հմտութիւն և պարզ գրաբառ մը եփուն, որ դուն ուրե՞ք կը գործածէ Ամստերտամի Ոսկանին և նմանեաց օտարաբանութիւնները, ու գրեթէ բնաւ չտարբերիր ժամանակին Մխիթարեանց՝ մանաւանդ Չամչեանի՝ վարժ գրաբառէն:

Իբրեւ մատենագիր իմաստասէր՝ իր ժամանակակիցներուն գրեթէ միա՛կն է Յակոբ Պատրիարք Նալեան՝ որ գիտէր քաջ հայերէն, թուրքերէն, իտալերէն, թերեւս նաև լատիներէն ու եբրայեցերէն: Եւ

(*) Իր բուն ձեռագիրը կը գտնուի Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց քով. իսկ օրինակները շատ կան վանքերու մէջ:

այս ամէնը թափ առած էր ժիր ինքնօգնութեամբն և արթուն հանճարով, որ աւելի աչքի կը զարնէր շուրջի ամայի տգիտութեանց մէջ։ Պատրաստաբան և ճարտարախօս, որուն վկայ են իր վրայ գրուած շատ անէքտօտներ, և կրօնաւոր ժուժկալ ու նախան-ձայոյզ, որ գլխաւոր պատճառն եղած է իր բազմա-վաստակ լուրջ արդեանց։ Իր շնորհիւն հասած են իրեն յաջորդ քանի մը բազմահմուտ եպիսկոպոսներն ու աշխարհականները, որոնց մէջ են Գէորգ դպիր Յովհաննէսեան Պալաթցի և Թադէոս վարժապետ։

Դեռ քանի երեսուն տարի առաջ՝ հայ աստուա-ծաբաններ ու ծերունի բարեպաշտներ իր անունովը կերդնուին և իր առածներովը կը մագնիսանային։ Նահապետ Պատրիարքն իմաստասէր՝ Զիմա-ռայի, Սկիւտարի, Կ. Պոլսի, Բերայի, Երուսաղեմի և ուրիշ վանքերու մէջ ձգած է մէկէ աւելի յիշա-տակներ գրական և կառուցական, ու հայ մատենա-գրութեան մէջ՝ Գր. Տաթեւացիի, Զամչեանի, Մըխ-լէյիմ օղլուի, Յովհ. Տէրոյենցի հաւասար բազմա-կողմանի անուն մը։

1901

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՄՈՒՐԱՏՃԱՑ ՏՕՀՍՕՆ

(Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ)

اسكدار

Թէ՛ իբրև մատենագիր թէ՛ իբր առաջին հայ դէմք մը ծանօթ՝ եւրոպական դիրքով և զարգացումով՝ այս նշանաւոր անձնաւորութիւն կը ներկայանայ մեզի քանի մը համառօտ գիծերով միայն, որ հասած են մեր օրերուն։ Իգնատիոս Մուրատճայ Տ'Օհսոն ծնաւ Թոսունեան բարեկեցիկ ընտանիքէն՝ 1740ին Բերայի մէջ, ուր երեքտասաներորդ դարու իտալեան (Ճենովայի ու Վենետիկի) գաղթականութենէն ի վեր բունած էր՝ մանաւանդ Վենետիկցւոց միջոցով՝ արեւմտեան տարազ ու կենցաղ մը՝ բաւական նպաստամատոյց Արեւելքի մայրաքաղաքին մէջ եւրոպական զարգացում մը սնուցանելու։

Այդ զարգացումին փրփուր կըլլային նաև Ֆրանչիսկեան ու Դոմինիկեան շրջուն քարոզիչներն և ուսուցիչները, ինչպէս և դեսպանական տարրերը, որ երկու դարէ հետէ Բերայի բարձանց վրայ սկսած էին օթեւանիլ՝ Կ. Պոլսի դեսպանական օթարանին* յարգն անցնելէն ետև։

Այս պատրաստութեանց մէջ՝ Իգնատիոս ի սկզբան իսկ կըրցաւ յագուրդ տալ ըստ կարելւոյն իր յառաջ-

(*) Էլչի խան ի Կ. Պոլիս։

դիմաւէր փափագներուն, որոց բնական պաշտպանն եղաւ մանաւանդ իր հայրը՝ շուէտական հիւպատոսն Զմիւռնայի։ Ըստ այսմ՝ բարեբաղդութեան պատահեցաւ իր պատանութեան ժամանակէն թէ՛ տանն թէ՛ շրջավայրին ներգործութեամբ առնելու բաւական վառ ու լայն կրթութիւն մը։ Մանաւանդ արևեմտեան քննասիրութեամբ միջամուխ ըլլալով արևելեան լեզուաց բանասիրութեան՝ սկսաւ հետապնդել իմաստասիրել Արևելքի մեծ պատմութիւնները։

Իր կիրթ ու համբոյր բնաւորութեամբն աշխատասիրութեամբն և հմուտ անձնաւորութեան մը օգնութեամբ՝ յաջողեցաւ յօրինել արևելեան պատմութիւն մը, որ ցայնվայր դեռ խմբագրուած չէր կատարեալ ձևով։ Ապա՝ ընդհուպ եղաւ Շուէտի դեսպանութեան առաջին թարգման, և հոն ալ՝ իր պաշտօնական գործերուն մէջ՝ պարապորդ ժամերուն կաշխատէր անխնայ բանասիրական պատմական գործերու պատրաստութեան։

1782ին դեսպանութեան պաշտօնին հասնելով՝ անուանուեցաւ ասպետ Վազայի կարգին. քանի մը տարիէն անցաւ Բարիզ իր առանձին երկերը կատարելագործելու համար, և հոն Մալէ-Տիւբանի և Փրանսացի քահանայի մը օգնութեամբ կարգի դնելով իր ցայնվայր հաւաքած պատմական նիւթերն՝ հրատարակեց առաջին մասն իր Ընդհանուր Պատկերին Օսմանեան Հարստութեան, 1787—1790ին, երկու մեծ պատկերազարդ հատոր (*)։ Այս երկասիրութիւն

(*) Յովսէփ տը Համմէր՝ մեծ պատմագիրն Օսմանեանց, քաղած է բաւական բան այս ընդարձակ գործէն, որուն երկու մեծ հազուագիւտ հատորները կարժեն 15—20 Օսմ. ոսկի։ Գըքլ. (Պատմ. անգլ. քաղաքակրթութեան) կը յիշէ կարգ մը երեւելի պատմագրաց հետ Տ'Օհսընն եւս։

հանեց մեծ անուն, որուն իրաւամբ արժանի ալ էր։ Մահմէտական ազգերու վէպերը, պատմութիւնը, կրօնքը, օրէնքը, կրօնաւորական կարգերն ու սովորութիւնները՝ խոր մանրամասն ու անաչառ խղճամիտ քննութիւններով կըպատկերէ հոն պատմագրական ամուր արուեստով։ Այս գործին առաջնորդ ըրած է գլխաւորապէս Նըսըֆի Էօմէրին հաւաքումն և Իպրահիմ Հալէպի իմամին իրաւաբանութիւնը։ Աւարտելէն ետք՝ երբ դարձաւ Բարիզէն Կ. Պոլիս՝ Սուլթան Սէլիմ Գ., գնահատելով այս մեծ երկասիրութիւնը, շնորհեց իրեն մեծ պարգեւ ու արժանացուց զինքը բարձր պատիւի։

1792ին գնաց նաև Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեանց վանքը, և հո՛ն ալ պարապով ուսումնասիրեց ու հաւաքեց իրեն պէտք եղած պատմական ու բանասիրական ատաղձը։ Հ. Միքայէլ Չամչեան և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, թուի, պէտք եղածին չափ նպաստած են պանդուխտ բանասէրին դժուարին աշխատութեանց։

Իգնատիոս ամուսնացած էր Գուլէլի Օղլուի աղջըկան հետ, բայց և իր դիզած հարստութիւնը պառկեցուցած ըլլալով Ֆրանսայի դրամատունը՝ կորոյս այդ սնանկին մեծ մասը, ինչպէս և իր կինը. գնաց Բարիզ երկրորդ անգամ և հոն նորէն ամուսնացաւ թուի օտարազգի ազնուական օրիորդի մը հետ, և ա՛լ բոլորովին գրական իմաստասիրութեան տուաւ ինքզինքը։

Արեւմուտքի այդ գիտուն և ակադեմական ոստանին մէջ՝ 1804ին ի լոյս տուաւ Պատմական Պատկեր Արեւելից անունով գիրք մը, որ կը բովանդակէր հին Պարսից պատմութիւնն՝ ի սկզբանէ մինչև 7րդ դարը։

Բայց Նժդեհին վախճանը վրայ գալով իր Պիէվրի տանըն մէջ (1807 Օգոստ. 27ին)· չկրցաւ ամբողջացունել այդ մեծ գործը։ Իր զաւակը՝ Կարոլոս ասպետ՝ դեսպան Շուէտի ի Պրիւքսէլ, շարունակեց իր ընդհատ մնացած գործերն ու հրատարակեց Պատմութիւն Մողոլաց՝ 1824ին, Կովկասեան ազգաց Սեւ ու Կասպից ծովերուն հիւսիսային երկիրներուն վրայ՝ ի 10րդ դարու՝ 1828ին։

Մուրատճայ Տ'Օհսընի հրապարակային ու մատենագրական վերջին անունն էր Ասպետ Օսսօնի. այս օտարահնչիւն անուան և հայ շրջանակներէ հեռաւորելուն պատճառով՝ Եւրոպացիներն առ հասարակ յոյն կանուանէին զինքը։ Բայց ըստ բաւականին հաստատեալ ու արձանագրեալ կենսագրական ու բանաքննական վերոյիշեալ ծանօթութիւններով, մանաւանդ աւանդական հասածներով (*) Տ'Օհսըն կը ներկայանայ մեզի հիներուն մէջ՝ բաւական մեծ Հայ դէմք մը, գրեթէ առաջինը 18րդ դարու Թուրքահայերուն՝ բուն եւրոպական ու մատենագրական համբաւ պաշտօն և կրթութիւն առնողներուն մէջ. հարուստ, բազմահմուտ, բազմաշրջիկ ազնուական մը, որուն գործերուն մեծ մասը դեռ կը փնտռուին և կուսումնասիրուին անձկանօք՝ Օսմանցիներէն ու Եւրոպացիներէն։ Իր վարքը գրող Ֆրանսացի պատմագիր մը սա դատաստանը կընէ իր գործերուն վրայ.—«Տ'Օհսընի պատմական երկերը, աշխարհագրական ծանօթութիւնները, Միջին դարու կէ-

(*) Բերա բնակող այժմեան Թոսունեաններուն մէկ անդամէն իմացած ենք՝ թէ իրենց տոհմին մէջ աւանդութեամբ կա՛յ այսպիսի անձի մը յիշատակը, իբրեւ իրենց գերդաստանէն։

անծանօթ ազգերու վրայ տուած տեղեկութիւնները՝ ճիշդ են. Թարգմանած կամ ծաղկաքաղած է քանեւչորս արաբացի, Թուրք և պարսիկ հեղինակներէ, որոնց վրայ կը խօսի համառօտիւ իր յառաջաբանին մէջ։ Իր գործին կէսը լեցուած է ծանօթութիւններով, որ բուն պատմութեանց կցորդ կարեւոր մասերն են»։

Այս բազմարդիւն անձնաւորութեան հաւասար՝ քիչ կը գտնենք հին ու նոր աշխարհական Թուրքահայերուն մէջ։ Հիներէն կան միայն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան և Ճամճուզատէ Յակոբ դպիրը, որ երկուքին լեզուագէտ ու մատենագիր բազմահմուտ անձեր էին, թէպէտ չէին հասած իրեն չափ բարձր ու կարեւոր պաշտօններու. իսկ Նորերէն՝ հանգուցեալ Սերվիչէն Էֆէնտին, Բարձր. Յարութիւն-Գաբրիէլին փաշա Տատեան, ինչպէս նաև Վսեմ. Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան, որ թէ՛ արդեամբք (*) թէ՛ պաշտօնով և աստիճաններով կը հաւասարին Տ'Օհսոնի։ Բայց Տ'Օհսոնի համար՝ միշտ մեծ փառք մը պիտի մնայ 18րդ դարու մը միջակութենէն՝ Թուրքահայերուն մէջ՝ բաւական բարձրերն ամբառնալն ամէնէն առաջ՝ թէ՛ իբրև բանասէր, թէ՛ իբրև մատենագիր մեծ, թէ՛ իբր հասած առաջին անգամ դեսպանութեան պաշտօնի։

Ի՛նք է ու պիտի մնայ առաջին գիտնասէր (amateur) մատենագիրը Թուրքահայերուն, առաջի՛ն դեսպանը, առաջի՛ն ակադեմականը։

Պատի՛ւ իր յիշատակին։

1901

(*) Այս երեքին արդիւնք՝ ոչ այնչափ փայլած են մատենագրութեանց որչափ իրենց բժշկական եւ վարչական դասախօսութեանց ու խորհրդակցութեանց եւ խորհրդականութեանց մէջ ։

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԳԱՐԱԳՕՉԵԱՆ

(ՑԵՐԵՎԱՆՑԻ)

Տասնեւութերորդ դարի առաջին քառորդէն սկսելով՝ Յովհաննէս Կոլոտ Գրիգոր Շղթայակիր և Յակոբ Նալեան արդիւնաւոր Պատրիարքներուն ջանքով՝ Կ. Պոլսոյ մէջ հիմը դրուած էր արդէն բանասիրական ու եկեղեցաբանական բանաւոր և գրաւոր զարգացումի մը ու հասարակ Թուրքահայ՝ մանաւանդ բարձրաստիճան՝ եկեղեցականաց համար, թօթափելով շփոթ ու տարտամ անցեալէն ինչ չոր ու ցամաք ունում և սորք որ կար. քերական ու աստուածաբան անպէտ նրբութեանց, որ ճարակն էին ծանծաղ եւ կուսակրօն աստուածաբանութեան մը և անհրապոյր չյանկուցող գրականութեան։ Այս զարգացումին նուազ դրդիչ չէր եղած՝ Նորահաստատ միաբանութեան մը (Մխիթարեանց) նախաձեռնութիւնն ալ։ Յիշեալ երեք ուսեալ ու բարձրաստիճան եկեղեցականներուն հիմնած դպրոցն ու լարած սարուածքը կենցաղի՝ կրցան բանել յառաջադէմ ու պատուական միջավայրհմանի մը վրայ՝ 30—40 տարի՝ մանաւանդ Պոլսահայոց մէջ յուզուած դաւանաբանական հարցերը, ու առեղծեցին իրաւախոհ ներգործութիւն մը Թուրքիոյի հռոմէական և լուսաւորչական Հայերուն վրայ։ Այդ բեղուն դպրոցէն էր նաև Երզընկացի Սա-

մուէլ եպիսկոպոսը, որ արդիւնական այլ անփառասէր այլ մարդ՝ անգամ մը Երուսաղէմի Պատրիարք, անգամ մը Կ. Պոլսոյ Պատրիարք, անգամ մըն ալ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոս ընտրուելով՝ երեք անգամուն ալ հրաժարեցաւ, ու մնաց միշտ առաջնորդ Պրուսայի՝ իր վերջին [illegible] տարիներուն միայն գալով Կ. Պոլիս և ըլլալով քարոզիչ Խասգիւղի, ուր և վախճանեցաւ ութսունամեայ, և թաղուեցաւ 1786ին։

Անոնց՝ բաւական ետքն յաջորդեց Զաքարիա Փոքուզեան կաղզուանցի Պատրիարքը, որ տուաւ նոր այլ տարբեր զարկ մը նուազելու սկսած այդ գործին և հաւաքեց ինքն իրեն շուրջը նոր աշակերտներ, զոր ուսուց զարգացուց և յառաջացուց՝ ըստ իր աններող ոգիին՝ հետապնդող խտրականութեամբ մը, և տուաւ եկեղեցիին նոյն նկարագիրով խումբ մը եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, ինչպէս կը գրեն իր կենսագիրն և Գուրուչէշմէի Ս. Խաչ եկեղեցին կեցող իր տապանաքարը։

Այս Զաքարիա Պատրիարքին ձեռքով մարզուեցաւ՝ կրօնական ու գործնական հզօր նկարագիրը Գարագոչեան Պօղոս Արքեպիսկոպոսն ալ, որ ծնած էր 1751ին Կեսարիոյ Տէրէվէնք (Տէրէ-Վանք) գիւղը, և այս գալով Կ. Պոլիս, պահ մը առեւտուրով զբաղած և յետոյ հետեւած էր եկեղեցականութեան, ու ժամանակին եկեղեցական գործերու և պաշտօններու մէջ՝ ունեցած էր նշանակելի դերեր։

18րդ դարին, ինչպէս՝ շրջան ընդ մէջ՝ մինչև 19րդին վերջերը, կեսարացի Հայերը Կ. Պոլսոյ մէջ իբր առհասարակ ունեցած են առեւտրական ու կրօնական խնդիրներու համար՝ առաջնակարգ դերք ու

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉԱՄՈՒՐՃԵԱՆ
ՏԷՐՈՅԵՆՑ
(ՊՐՈՒՍԱՑԻ)

Որ 1857էն ետքն ընդհանրապէս կըստորագրէր Յովհ. Պրուսացի Տէր Կարապետեան Տէրոյենց, 19րդ դարու Թուրքահայոց բազմահմուտը, ծնաւ 1801 Օգոստ. 7ին Պրուսայի մէջ։

Իր սկզբնական ուսումն առաւ Պրուսայի մէջ՝ Գարագոչ Պօղոս եպիսկոպոսի խնամակրօն առաջնորդութեան տակ. ապա երթեւեկելով քաղաքին իտալական հիւպատոսարանն՝ ուսաւ ինքնաշխատութեամբ Իտալերէն ալ, ինչպէս քիչ ետքն Յունարէն, Լատիներէն, Գերմաներէն, Արաբերէն ու Պարսկերէն՝ յաճախելով հմուտ յոյներու և օտար գիտուններու քով։ Իր սուր և երկիւղած միտքը՝ լծորդուելով այս նախնական եռանդուն աշխատութեանց՝ պատրաստեց զինքն ապագայ ընդարձակ և տարօրինակ գործունէութեանց։

Անցաւ ապա Արմաշի վանքը. հոն երեք դասակցութեամբ Աղաւնի Ստեփանոս և Պօղոս Թաքթաքեան պրուսացի վարդապետներուն (երկուքին ապա Պատրիարք Կ. Պոլսի)՝ աւելի հմտացաւ նախնեաց մատենագրութեանցն ու աստուածաբանական գիտութեանց, որ միանգամայն փիլիսոփայութիւնն էին ժամանակին։

Քիչ ետքը՝ վերստին դարձաւ Պրուսա իր քա-

ղաքը և սկսաւ հոն դասախօսել ու թարգմանել (*)։ Այսպէս՝ քանիցս երթեւեկած է Պրուսա, Արմաշ, Պանտրմա, Ատաբազար՝ մինչեւ որ 1828ին առաջին անգամն ըլլալով եկաւ Կ. Պոլիս արեւելեան շատ անչուք հանդերձանքով մը, ու գրական վիճաբանութեան մը առիթով ցուցուց իր իմացական բացառիկ կորովն ու հմտութիւնն և Թարգմանեց գեղեցիկ գրաբառի ժընէվցի փիլիսոփային մէկ հռչակաւոր գործը։ Իբրու Թարգման ծառայեց նախ ի Կ. Պոլիս Խիւսրէվ Մէհմէտ փաշայի, որ մասնաւոր համակրութեամբ կը վերաբերուէր իրեն- Պալեանց Թեւարկութեամբ բացուեցան ապա իրեն համար տոհմային կարեւոր պաշտօններու դուռները։

Մինչեւ 1841՝ Թէ՛ իբրեւ վարիչ (recteur) Թէ՛ իբրեւ բարձրագոյն դասախօս ու մատենաթարգման՝ պաշտօնավարեց Սկիւտարի Ճեմարանին մէջ և հասուց երեք-չորս նշանաւոր աշակերտ. — Ստեփան փաշայ Արսլանեան, Կ. Ս. Իւթիւճեան, Յովհաննէս Մավեան (ապա՝ Տէր Յովհաննէս Մավեան արմաշցի), Մարտիրոս Թօքաթեան՝ ապա նշանաւոր վաճառական ու սեղանաւոր ի Մանչէսդըր, և կողմնակի Տէր Յովհ. Հիւնքեարպէյէնտեան ու Խ. Պ. Միսաքեան, որոնց բանասիրական բերումներուն կառաջնորդէր բարունաբար։

Ապա, Ճեմարանին փակումին վրայ՝ երեք չորս տարիի չափ տուաւ ինքզինքն առանձնական դասախօսութեանց Թարգմանութեանց և մատենագրութեան. այդ միջոցին հրատարակած է Ճոյայի Քաղա-

(*) Իր առաջին Թարգմանութիւնն է Զորս Աւետարաններուն Թուրքերէնը, զոր կատարած է 18ամեայ։

քավարութեան 4 հատոր ռամիկ թարգմանութիւնն Իտալերէնէ աշխարհաբառի, կոկիկ հնախօսութիւն մը, հաղորդութեան և մկրտութեան վրայ 4 հմտալից գրքոյկ. Նոյն միջոցին նաև թարգմանած է 10—15 օրուան մէջ Պլէզ Բասկալի սուրբ Խորհրդածութիւններ՝ ատենին յարմար ոճով և կրօնական ու խորական պատշաճեցումներով և յապաւումներով, զոր հարկ կը դնէր իր վրայ ժամանակին զգոյշ ոգին։

1846ին՝ Ճեմարանի վերաբացումին՝ սկսաւ նորէն պաշտօնավարել հոն իբրև Տնօրէն ու բարձրագոյն դասախօս. քիչ ետքն է նաև որ սկսաւ հրատարակել, Պատրիարքարանի ծախքով, Կ. Պոլիսի անդրանիկ հայ լրագիրը կանոնաւոր, որ 1848ին անցաւ ուրիշ խումբի մը՝ (Սէրվիչէնի, Գրիգոր Աղաթոնի, Մկրտիչ Մոմճեանի, Ն. Զօրայեանի և ընկերաց), և 1850ին անցաւ նորէն Տէրոյենցի խմբագրապետութեան մինչև 1852, երբ այդ լրագիրն ա՛լ վերջնականապէս փոխակերպուեցաւ Մասիսի։

Իր այդ թերթին կարկառ հանգամանքն է սեղմ ոճ և հմտութիւն առատ՝ հայ Եկեղեցիին աւանդութեանց և բանասիրութեան սպասարկելու տիրող ոգիով, վասն զի՝ ինչպէս կը սիրենք հաւատալ՝ այդ օրերէն Տէրոյենցի անխախտ սկզբունքն եղած էր հաւատարիմ մնալ ամէն մասամբ աւանդական ոգիին՝ դիմադրելով մէկ կողմէն ֆրանսական չա՛տ արձակ նոր գաղափարներուն և միւս կողմէն Բողոքականութեան նորասկիզբ յորձանքին, որ հին դրութեանց զեղծումներուն հակագործ ոգիով սկսած էր արշաւել՝ մինչև հակոտնեաներէն՝ Թուրքահայոց վարանոտ մասին մէջ։ Այդ թերթին մէջ ունեցած է նաև Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի հետ վիճաբանու-

թիւն մը՝ Փաւստոս Բիւզանդի Յո՞յն թէ Հայ ըլլալուն վրայ, և Կ. Պոլսեցի բանասէրք իրեն տուած են իրաւանց քուէն։

1848ին՝ Հռոմի Նուիրակ Ֆէրիէրի կարտինալին հետ ունեցած է Տատեան Պօղոս պէյի տունն՝ հայ Եկեղեցիին վրայ խիստ շահեկան և նրբախնդիր տեսութիւններ մը, որ տպուած ալ են Ա. Պէրպէրեանի Տարեգիրքին մէջ և որ հին հայ Մաթուսաղայ աստուածաբանին ու Թէօրիանէ յոյն փիլիսոփային դերերը կը պատկերեն աստուածաբան Տէրոյենցի վրայ։ Ունեցած է դարձեալ Կարապետ Շահնազարեան վարդապետին հետ՝ թելադրութեամբ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսի, Յովհ. Վրդ. Սեթեանի ու համախոհներուն՝ Դաստառակին և աւանդական ուրիշ խնդիրներու վրայ առտնին կնճռոտ վէճ մը, որ հրատարակուած է բաւական այլագրութեամբ 1875ի Արեւելեան Մամուլներուն մէջ։

Ապա սկսած ու շարունակած է հետզհետէ մինչև 1866 «Զոհալ» ու «Երեւակ» հանդէսները՝ նոյն աւանդագիր հին ոգիով և իրե՛ն միայն յատուկ մանրահմուտ ոճով և սուր տրամաբանութեամբ մը։ Այդ Հանդէսներուն մէջ կը գտնուին ընդհանրապէս եկեղեցական, հնախօսական, կրօնապատմական ու տոհմային ներհուն յօդուածներ՝ ժողովրդական շատ պարզ լեզուով, այլ հարազատ աշխարհաբառով։

1861—64ին՝ ջերմեռանդ պահպանողական՝ ջատագովն և հրապարակային փաստաբանն եղաւ «խաւարեալ» կուսակցութեան ու Երուսաղէմի վանքին ներքին վարիչներուն, և սկսաւ գրել՝ Կարապետ ամիրա Պալեանի դրամական խրախուսանքով՝ Պատմութիւն մը եկեղեցական լիակատար, զոր շարունակեց ցմահ մինչև 30րդ հատոր։

1868ին՝ հրատարակեց իր *Իրաւախոհներուն* Ա. հատորն ընդդէմ Վիեննայի Մխիթարեանց ջոջ միաբան Հ. Յովսէփ Գաթըրճեանի *Հիմնական Տարբերութիւն* անուն խտրական գիրքին, և հետզհետէ շարունակեց մինչև երրորդ վերջին հատորը, որոնց մէջ անկեղծօրէն ջանաց ապացուցանել՝ թէ հայ և հռոմէական Եկեղեցիներուն տարբերութիւնն հիմնական չէ, այլ զուտ **ծիսական** և **բառական**։ Միակ առաջին այլ շարունակելի տետրով մը պատասխանեց աստ Հ. Յովսէփ Գաթըրճեան՝ տեղ մը ի հարկէ անաչառ պատուադրութեամբ մը անուանելով Տէրոյենցը «կաթոլիկ Եկեղեցիէն դուրս միա՛կ հայը, որ ցարդ մնացած է անհաւասարելի՝ հռոմէական և արեւելեան Եկեղեցիներուն պատմական հմտութեանց մէջ»։ (*)

Եւ իրա՛ւապէս, Յովհ. Տէրոյենց՝ Իրաւախոհի մանաւանդ **քննողական** էջերուն մէջ (հատոր Գ.)՝ աւանդական ու եկեղեցական հնախօսութեանց, տրամաբանական մանրակրկիտ նրբամտութեանց, տոհմային փաստաբանող նախանձայուզութեանց հինաւուրց հսկա՛յ մըն է, որ նոյն իսկ կակուղ հասարակ և շատ ուրեք մթացեալ ոճի մը ամպերուն ներքեւէ՛ն կը փայլակէ ստէպ նուրբ հանճարի երկսայրաբան զիկզակներով՝ ճշգամո՛ւխ բազմահմուտ Գաթըրճեանի նպատակաւոր խելամտութեանց խրամատներուն խորերը։

Յովհ. Տէրոյենց՝ 1878էն ետև քաշուած գրական ու գործնական հրապարակէն՝ նուիրեց իր կորովի ծերութիւնն իր Եկեղեցական լիակատար պատմու-

---

(*) Տե՛ս «Կեղծիք Իրաւախոհի», տետր Ա., էջ 14 (Տպ. ի վանս Մխիթարեանց Վիեննայի)։

թեան կատարումին և անդադար ընթերցանութեանց խորհրդածութեանց՝ օրինապահ կրօնակեցութեամբ մը, որով կնքեց իր մահկանացուն 1888 յունիսի 24ին ի Սկիւտար՝ 87 տարեկան։

Սո՛ւր, անխո՛նջ, կրօնակա՛ն և աստուածաշնչակա՛ն միտք մը՝ Ցովհ. Տէրոյենց 19րդ դարի առաջին երեք քառորդին ամենէն բազմահմուտ և սկզբնատիպ լուսաւորչական Հայն է, որ կըրցած է՝ գէթ իր գլուխին մատեան քառոյին և քրիստոնէական ճկուն տրամաբանութեանը մէջ՝ հաշտեցունել կրօնքն աշխարհական կենցաղը մատենագրութիւնն ու փիլիսոփայութիւն մը աստուածաշնչական, որ սկիզբէն մինչև ի վախճան միակ քանոնի մը վրայ կը ճեմէ։ Զգած է մեծ ու փոքր 150 հատորի չափ գործ՝ մեծ մասով աշխարհաբառ ու ձեռագիր, որոնց գլուխն է իր Եկեղեցական պատմութիւնն՝ ի պահ դրուած Երուսաղէմի պատրիարքական թանգարանը։

Իբրև փորձանիշ իր մատենագրական մեծութեան և արեւելեան անսեթեւեթ անդրդուելութեանն և համարձակախօսութեան՝ ունեցած է շատ հակառակորդներ, մանաւանդ ճահիճներու, բողոքականներու, ազատախոհներու մէջէն, որոնք անխնայ հարուածած են մինչև իր մեկուսացեալ ծերութիւնն անգամ՝ գըլխաւորապէս 1860էն ասդին։ Բայց ինք միւս կողմէն փոխարինուած է Թուրքահայ մեծամեծներէն, մանաւանդ եկեղեցականներէն, բացառիկ յարգանքով մը։ Ասոր համար ալ շատերը կը յորջորջէին զինքն Հայոց անվեղար Կաթուղիկոսը։

Վերոյիշեալ ներհակներուն մէջ՝ իր քրիստոնէական ու վանական խիստ նախակրթութիւնն (ունինք պատճառներ կարծելու)կըրցած է աննկուն, անհպարտ

և անյողդողդ պահել զինքն իր աղմկեալ գործունէութեանց ատեն, որ երբ առ հասարակ կը կրեն պարզ կնիք մը խորունկ. միջա՛կ է իր ոճը, անսեթեւեթ այլ ներկուռ։ Գիտէր տասնէ աւելի լեզու, կարդացած էր՝ կըսեն՝ 5—6000 գիրք, զորս մեծ մասով իւրացուցած էր իր զարմանալի յիշողութեան ոյժով։ Ձգած է շատ հետեւող ու աշակերտ, մանաւանդ եկեղեցականներուն և գաւառացիներուն մէջ։

Այս ամէնուն վրայ իր նկատմամբ չեշտելի մասնաւորութիւնը սա է որ՝ ո՛չ ոք իրեն չափ պաշտպան ու փաստաբան կեցաւ տոհմային կրօնական և ընտանեկան պատուոյ, և ո՛չ ոք մատենագրեց իրեն չափ ի նպաստ անոնց՝ կուսակցութեանց միջոցին իսկ ի թեր անոնց լարելով իր կողմն ու կորովը։

Անշշուկ ծերութիւն մը և անփառունակ վախճան մը չունեւոր՝ վերջին պերճախօս վկաներն են այս քրիստոնէական իր նկարագրին։

Իր ճոխ մատենադարանը, ուր կըգտնուէին եւրոպական ասիական հազուագիւտ մատեաններ ու հայ ձեռագիրներ ալ, նուիրուեցաւ մեծ մասով Արմաշի վանքին, զոր կըսիրէր միշտ։ Իսկ իր հեղինակած ձեռագիրներուն մեծ մասը կը գտնուի անդին ասդին՝ բանասէրներու գրատունները։

Ըսե՛նք վերջապէս վերջին բառն ալ՝— հայ Դպրութիւնը դեռ չէ ունեցած, քանի մը մեծ Մխիթարեաններէ զատ, Տէրոյենցի չափ **թուղթ սեւցնող** գրագէտ, իսկ անոր չափ **թուղթ դարձնող** թերեւս ա՛լ բնաւ չպիտի ունենայ։

1901

ԱՄԵՆ. Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

(Ե Գ Ի Պ Տ Ա Ց Ի)

Երկու անգամ հարեւանցի տեսած եմ Նորին Ամենապատուութիւնն ու երրորդ անգամ՝ եօթն ամիս անընդհատ, գրեթէ ամէն օր, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց վանքը։

Առաջինն՝ 1887*ին Սկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցիին բեմէն՝ մինչ նուիրագործական քարոզի մը վերջաբանը կը գոռար առո՛յգ և փողափո՛ղ հին չեշտերով, որ կընծայէին կայտառ հակադրութիւն մը իր սպիտակ դէմքին սպիտակ վարսերուն ու մօրուացն և յառաջացեալ սպիտակ ամացը։ Երկրորդը՝ կարծեմ* 1893*ին՝ երբ Երուսաղէմէն եկած էր Կ. Պոլիս վերջին անգամ կարեւոր խնդիրի մը համար, և կանցնէր Սկիւտարի կամըրջակէն Կ. Պոլիսի կամուրջն իրեն սեպհական բացակնեայ աղնո՛ղ նայուածքով և ջով ու ժիր քայլերով որ կը մատնէին հին առոյգ կրօնաւորը, հաւատքի ու Երուսաղէմի մարդը, շրջագծեալ սեմական խիստ ստուերներով։*

Գալով կենսագրականին՝ առ այժմ ունիմ միա՛յն քանի մը գլխաւոր ծանօթութիւններ. իսկ վերջին երուսաղիմական բնակակցութենէս՝ մասնական և հոգեբանական շատ պարագաներ, որոնցմէ կըրնամ հա-

մառօտել ինչ որ պատշաճութեան և յարգանքի սահմանին մէջ է։ Այսպէսով պատուիրագրած է Թիէր պատմագիրը՝ թէ «Յարգանք կենդանիներուն, ճշմարտութիւն մեռածներուն»։

Ծնած 1819—1820ին այրեցեալ գօտիի վառ կլիմային ներքեւ՝ անցուցած է իր վաղվաղուն, և ջերաջերմ մանկութիւնն հոն Եգիպտոս՝ տեղական խոնարհ զբաղումներու մէջ՝ դիւրաթեք ժրութեամբ և արթուն կենցաղագիտութեամբ, որ սեպհական է այդ երկիրին տաք գլուխ և ճարպիկ բնակիչներուն։ Ինք իսկ պատմած է ինծի՝ թէ սիրովն ըլլալով գլխաւորապէս բժշկականութեան՝ երիտասարդութեան ատեն անցած է Ամերիկա ուսանելու համար բժշկականութիւն, բայց նիւթական անձկութիւնք արգելք եղած են իրեն կատարելագործել այդ ուսումը, և դարձած է քանի մը տարի ետքն իր ծննդավայրը կամ ի Կ. Պոլիս, բաւական պաշարներով Անգղիերէնի ու գործնական գիտութեանց։

Նոյն միջոցները՝ Կիրակոս եպիսկոպոս, կարեւոր միաբան մը Ս. Յակոբեանց և գործակիցը Պօղոս Գրիգորեան արքեպիսկոպոսին՝ պաշտօնով Եգիպտոս գտնուելով կորդեգրէ զինքն և 1840ին ատեննները միասին կանցնին ի Կ. Պոլիս, ուր Սկիւտարի մեծ ճեմարանը բացուելու վրայ էր։ Կիրակոս եպիսկոպոս ճեմարանի վերին տեսուչն էր Ս. Յակոբեանց կողմէն. իր որդեգիրն ալ ժամանակ մը աշակերտեց այդ մեծ ուսումնարանին մէջ՝ ուսումնասիրելով ինչ որ կաւանդուէր հոն ընդ վարչութեամբ Յովհ. Տէրոյենցի հայկաբանութիւն, թուաբանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն։

Այնուհետեւ՝ կը համարինք դարձեալ իր հայրա-

գիրին թեւարկութեամբ՝ որ նշանաւոր արաբագէտ ու հայերէնագէտ մըն էր և որ Խ. Պ. Միսաքեանի ու Խ. Պարտիզպանեանի կրակոտ ամբաստանութեանց առարկայ եղաւ պահ մը՝ մտաւ Մ. Համլինի Պէպէքի գոլէճը (*), ուր իրեն դասակից էին Տոքթ. Գալուստեան, Ղազարոս էֆ. Տավուտեան, Յակոբ էֆ. Մատթէոսեան (երկուքին ալ երբեմն ազգապետ ի Կ. Պոլիս հայ բողոքականաց)։ Ապա (կամ առաջ) առաւ սարկաւագութեան աստիճան նոյն Կիրակոս Սրբազանէն և անոր հովանիին ներքեւ շարունակեց ուսումնասիրել ու յառաջացունել ինչ որ սկսած էր՝ ցոյց տալով իր անձին վրայ այդ երիտասարդ օրերէն տեսչական սաբաս մը վարպետ։

Երբ 1846ին Կիրակոս եպիսկոպոս Պատրիարք եղաւ Երուսաղէմի՝ կոչեց Կ. Պոլիսէն Երուսաղէմ իր որդեգիրը Տ. Յովսէփ սարկաւագը։ Հոն ալ վանական նըբուղիներու մէջ ցոյց տուաւ ազդու գործունէութիւն մը, և այդ երիտասարդ հասակին՝ աբեղաթաղի հին վարդապետները կակնածէին ու կը վախնային իսկ իր ազդեցութիւններէն։ Կիրակոս Պատրիարք քանի մը տարիէն վախճանելով՝ Տ. Յովսէփ սարկաւագ դարձաւ Կ. Պոլիս, և 1830 Դեկտեմբեր 9ին ձեռնադրուեցաւ վարդապետ Արմաշի վանքին մէջ ձեռամբ Տ. Ստեփանոս Աղաւնի եպիսկոպոսին։ Յակոբոս Պատրիարք Կ. Պոլիս կոչելով Նորընծայ Յարութիւն վարդապետը՝ տուաւ անոր վարդապետական ծայրագոյն իշխանութիւն և ըրաւ զայն իրեն գաւա-

---

(*) Չգիտենք հաւաստեաւ թէ ի Կ. Պոլիս Մ. Համլէնի դպրոցէն ելնելէն ետքը՞ թէ առաջ տեղի ունեցած է իր Ամերիկա ուղեւորութիւնը։

զանակիր։ Յարութիւն Ծ. վարդապետ ձեռնկալու-թեամբ յիշեալ պատրիարքներուն՝ ա՛լ ըստ բաւակա-նին ստանալով ծանր և ազդու մանաւանդ երկիւղած նկարագիր մը՝ 1856ին եղաւ առաջնորդ Խարբերդի, ուր երկու տարի մնալէ ետեւ դարձաւ Կ. Պոլիս և եղաւ փոխանորդ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան։ Զայս պաշտօն վարեց հիներուն յատուկ խստութեամբ մը, և այդ միջոցին է՝ որ իր գործօն ազդեցութեամբը մաքրուեցաւ Գումգաբուի պատրիարքարանը շրջա-բնակ 200ի չափ օտալարներէն, որ կը կազմէին գուեհիկ նախաշրջանակ մը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքա-րանին բոլորտիքը։ Նոյն միջոցները 7—8 ամիսի չափ կը հիւրընկալուէր ինք ճոխ ոսկերիչ կիւմիւշճի Գաս-պար աղայի տունը, որուն որդւոցը կը դասախօսէր ալ։

1859ին կոչուեցաւ Կարինի առաջնորդութեան, և տարի մը ետք ձեռնադրուեցաւ Տ. Տ. Մատթէոս Կաթուղիկոսէն եպիսկոպոս նոյն վիճակին ու արքե-պիսկոպոսական տիտղոսով վերադարձաւ հոն։ Ամբողջ 21 տարի անվրդով և հեղինակաւոր կերպով պաշտօ-նավարեց Կարինի մէջ՝ տալով մանաւանդ քահանա-յական ընտանեկան ու եկեղեցական խնդիրներու հին ոճով լուծումներ. այդ առաջնորդութեան միջոցին՝ կ՚ըսուի շատ առատ գտնուած է տգէտ ու անյարմար անձերու քահանայութիւն ընձեռելու։

1880ին հրաժարելով գնաց Երուսաղէմ ուր վարեց ժամանակ մը պատրիարքական փոխանորդութիւն, և 1885ին կոչուեցաւ յԱթոռ պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ, զոր վարեց գլխաւոր աջակցութեամբ հան-գուցեալ Նուպեան Յովհաննէս էֆէնտիի։ Կ. Պոլսա-կան իր պատրիարքութիւնն եղած է աւելի նորոգում

մը պատրիարքական հին ձեւին, որ կը տիրէր 1860էն առաջ. աւելի շատ կրօնական, խիստ, ոչ գրական և անբողոքելի հրամայական, ուր ամենայն ինչ է սաստ իշխանական։ Այս պատրիարքութեան միջոցին է կարծեմ որ ինք ցոյց տուած է իմաստասիրական բերումներ ալ, երբ եկեղեցիներէն միուն մէջ կուզէին աւելցունել նոր պատկեր մը տխրական՝ արգիլած է խըստիւ. և արդարեւ իրաւացի կը թուի բառնալ եկեղեցիէն գէթ այն պատկերները, որ կեանքէ տարբեր բաներ մը կը ներշնչեն, քանի որ ռամկութիւնն հետզհետէ լուսաւորուելով՝ զգալի օրինակացու պատկերներու տարապայման յաճախութիւնը կը տանի նկատել նպատակէն յոյժ տարբեր արդեանց, և կը ռամկացունէ կը խրթնացունէ սէր և լոյս կրօնքի մը վեհ պայծառութիւնը։

1885ին էր որ վախճանեցաւ Երուսաղէմի պատրիարք Տ. Եսայի արքեպիսկոպոս ալ, և դարձեալ ինք Ամեն. Տ. Յարութիւն պատրիարք Կ. Պոլսի ընտրուեցաւ միանգամայն պատրիարք Երուսաղէմի բացարձակ քուէներով։ Այդ միջոցին մանաւանդ շատ աշխատեցաւ Երուսաղէմի աւանդական պարտուց բարձումին՝ որոշուած պաշտօնական միջոցներով, և 1888ին հրաժարելով Կ. Պոլսի պատրիարքութենէն՝ առաւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան կայսերական պէրաթը։ Ժամանակ մըն ալ մնալով Կ. Պոլիս՝ 1889 Մայիս ամսուն անձկանօք անցաւ իր Ս. Աթոռը մըշտնջենական պատրիարքութեան։

Ինք անձնական մեծկակ հարստութիւն մըն ալ կը տանէր իր սիրելի վանքին՝ արդիւնք խնայող կենցաղի ու տնտեսագիտութեան։ Շնորհիւ այդ տնտեսագիտութեան՝ յաջողեցաւ սեղմել իր նախորդին վառ

իրաւելի և քիչ մը աւելածախս լայնութիւններն ու վրիպակներն՝ ույժ տալով Տ. Սահակ Խապայեան եպիսկոպոսի (ապա կաթողիկոս Սիսի), Տ. Ղեւոնդ վրդ. Մագսուտեանի, Տ. Մամբրէ եպիսկոպոս Մարկոսեանի, Տ. Աստուածատուր եպիսկոպոս Ցովհաննիսեանի ու նմանեաց խորհուրդներուն եւ գործերուն։ Եւ անոնց աջակցութեամբ՝ սկսաւ տարիէ մը կարկուրեան խնդրական ու հռչակեալ գետինին վրայ երկու հոյակապ այն պանդոկները պարսպէն դուրս արեւմտեան մեծ պողոտային վրայ՝ ապահովելով անով մշտապէս վանքին նիւթականը։ Այդ պանդոկներուն աւարտելէն ետք՝ նոյն կարգին վրայ շինուեցան նաև իբր երկոտասնեակ մը վայելչադիր վաճառատուններ ու մեծկակ ապարանք մը իր՝ Ամեն. Ցարութիւն պատրիարքի՝ դրամովը, զորս նուիրած է՝ Ցոպպէի կալուածոց հետ՝ բովանդակապէս Ս. Աթոռին Երուսաղէմի։ Իր երուսաղիմական երկոտասնամեայ պատրիարքութեան գլխաւոր յատկանիշերն եղած են՝ խնայողութիւն, պետական ամենավստահ թեւարկութիւն, կրօնական խնդիրներու մէջ՝ խաղաղասէր ու իրաւախոհ անդորրութիւն, վանական ու ծխական նախանձաւորութիւն՝ առաւել ի գործնական քան ի տեսականն։

1901 Հոկտ. ամիսի վերջերն էր, որ ջերմ փափաքներով ու երազներով կը մտնէի Ս. Ցակոբեանց վանքին ամրակուռ մեծ դուռնէն ներս (*)՝ ուղեկցութեամբ գաւառացի բազմաշրջիկ վարդապետի մը, և ողջունելէս ետք Աստուծոյ և աստուածայնոց մեծ յարկին օծեալ նշաններն՝ ուղղակի ելայ Նորին Ամե-

(*) Շինուած 18րդ դարու մեծ ամիրայ Ակնցի Եաղուպի ծախքով։

նապատուութեան քով որ ծանր հիւանդութենէ մը ապաքինելու վրայ՝ բազմած էր տոկուն թոյլութեամբ իր աւանդական Աթոռը։ Խունկ տարտամ սպիտակ մը պատած էր իր դէմքը՝ պահպանելով և շրջանակելով անդորր այլ խիստ հոգի մը, հոգեբանական արտայայտութիւնն Յովսէփի և Յարութիւն անուններուն։ Միաբաններուն անձկութիւնն և մտահոգութիւնը դեռ չէր փարատած իր վերաբերումով։ Ալեւորը քանի մը օրէն երիտասարդապէս երթեւեկել սկսաւ վանքին կամարայարկ նրբուղիններուն վրայ, ու ես ի բնէ և ի ստացիկ տրամադրութենէ գուրգուրացող մը ծերերու կեանքին վրայ՝ սկսելով այն օրերէն չէի դադրէր՝ ըստ իմ ծանօթութեանց՝ սըրտապնդելէ իր շուրջի վարդապետներն, և կը թելադրէի մեկուսաբար իր բազմակեցութեան նպաստաւոր միջոցներ—ընթերցում(*) անդորրամտութիւն, հոգեբանական անխռով համակերպութիւն եւայլն։

Խիստ օրերու խստամբեր այլ լայն կենսականոն (régime) մը արդէն անսպառ հասուցած կը թուի Նորին ամենապատուութեան՝ բնական կորովներն այդ հասակին, որուն անքուն զօրավիգն ալ եղած է կրօնքը, հզօր արդեա՛մբքը միայն ծանօթ այն հզօր անծանօթը, մե՛ծ անծանօթին կեցուցիչ և զօրացուցիչ պաշտօնը, որ դեռ կրնայ յաւելուլ շատ տարիներ այդ կեանքին վրայ։ Ամէն տարի Ս. Յակոբեանց տօնին, Ծննդեան ու Զատկի պատրիարքական պատարագներուն տըրտ-

---

(*) Ինք արդէն ամէն տարի բովանդակապէս կը կարդայ եգեր Աստուածաշունչն ի տղայ տիոց այդպէս սովորեալ, վերջին տարիները միայն՝ ծերութեանը պատճառով՝ ընդհատած է այդ սովորութիւնը կեցո ցից։

մօրէն կը կրկնէ եղեր իր սաներուն՝ թէ «ա՛լ վերջինն է աս», ու ես՝ լսելով այս խանդաղատելի պարագան՝ յիշեցուցի քանի մը անգամ իրեն մեռրիմ եպիսկոպոսի մը՝ Լէոն ԺԳ.ը, Հռոմի Պապը, որ կը գլէր Ցերդ տարին խո՛ր զուարթութեամբ։ Հետեւեալ օրերն իմացայ՝ որ նոր ուրախութեամբ և գորովով ողջուներ է այս խրախոյսը, զոր հաղորդած էին իրեն իբր իրենցմէ։ Ալ ամէն օր կերթեւեկէի իր սրահը, և մէկ երկու ժամ անճիկ ու անխօսուկ կունկնդրէի իր խօսքերուն, որ կանցանծէին ինծի անցեալ փորձառութիւն մը, պատմութիւն մը խօսուն, մուիկ կընէի կրօնական, պահպանողական, պատմական և իրական պատկերներ ու գրոյցներ մը՝ ձեւուած, լարուած ու սեմական սուր առածներու վրայ խարսխած հանդարտ հեղինակութեամբ մը։ Ո՛չ մէկ ընդմիջում, ո՛չ մէկ դիտողութիւն, ո՛չ մէկ շեղում չպատճառել իր հեղինակի խօսքերուն, որով կը պատուէր զիս. աս ըրած էի կանոն և ասով կը խորհէի թէ հնար էր ընդարձակել իր ալեւոր հոգիին ամբը։ Հի՛ն հի՛ն, միշտ հի՛նը սիրող և հի՛նին հաւնող, ինք ալ զերծ չէր ծերութեանց այս մոլութենէն՝ ներելով հանդերձ իր նորերուն շատ աններելի բաներն ալ։

Կառաջարկուէր ինծի կարգ մը բաներու հետ՝ յառաջիմաց վարդապետներէն՝ Սիոնի հրատարակութեան համա՛ր ալ խօսել Իր Ամենապատուութեան հետ, կը փափաքէի խնդրել իր կարծիքը զօրավիգն ու հաւանութիւնը վանական նոր անջատ հաստատութեան մը համար, բայց կը քաշուէի իր հեղինակութենէն, ներսէս չէր գար առաջ դնել նոր բան մը՝ հինով միայն սովորած հաստատուած իր մտածութեանց։ Չէի ուզեր մարմաջի մը չափ անհանգստել իր տրա-

մացեալ հոգին. իմ պանդուխտ դերս եղած էր հոն համակերպիլ իբր ամէն բանի՝ չընդմիջելու համար Իր և իր ծերակիցներուն ապրելու և խորհելու եղանակը, մոռնալ պոլսեցիի ու յանձնարարելի հանգամանքս, խօսողի ու խորհողի գիտակցութիւնս, կա՛մքս, որպէսզի չանհանգստի մեծարեալ ծերունին, որպէս զի անհանգստի քրիստոնեայ հանգամանքո՛վ մըն ալ սրբագործուի ուխտս։ Եւ Ինք՝ Ս. Պատրիարքն ալ՝ մէկէ աւելի անգամներ իր մեծարեալ դիրքէն մարդասէր մտերմութեամբ կը յարգէր զիս՝ ստորադասեալներէն շատ տարբեր հիւրասէր ծանրութեամբ։

Սովորաբար զուարթամիտ՝ ունի աղու կատակներու բարի համեմն ալ. հասակով ու մարմնով յաղթ՝ տարին հինգ տասն անգամ քարոզի ալ կիջնէ, իսկ Ս. Յակոբայ Ծնունդի և Զատկի հանդիսաւոր թափորներուն 4—5 ժամ կը տոկայ յոտին՝ անյողդողդ կեցուածքով ի գլուխ շքազգեստեալ միաբանական լրութեան՝ տալով ամէնէն պատկառելի շուքն այդ մեծահանդէս տօներուն։

Այսպէս՝ Ամեն. Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքի վրայ այսօր ալ մարմնաւորեալ ու ալեւորեալ կը տեւեն գործունէութիւն ազդու, հին սաստ իշխանական, երկիւղած պաշտօնասիրութիւն, գութ և գուրգուրանք հայրական իր հռչակաւոր վանքին վրայ, որ գլխաւորապէս Իր Ամենապատուութեան կը պարտի արդեան նիւթապէս բարգաւաճ իր դիրքը, որմէ շատ քիչ բաժին հանուած է իմացականին ու կցորդաց։

Երուսաղէմի միւս քրիստոնէութեանց պատրիարքները կը մեծարեն զինքն ու կականածին Իր հեղինա-

կութիւնէն․ անզգական իշխանութիւնք կը յարգեն իր խօսքն ու կամքը։ Իր բոլորի միաբանութիւնն ալ՝ կը սիրէ զինքն որդիաբար։ Ո՞ւր էր թէ փափագեալ միալուծ այլ դժուարին համերաշխութիւնն և ներդաշնակութիւնը, որուն համար սրտանց և շատ տոյժերով աշխատած ալ է անարժանաբար այս տողերը գրողը, գտնելով ժամ առաջ իր բուն և արժան տեղը (կրօնական ու վանական միաբանութիւնը) յաւերժացունէր քրիստոնէական այդ փոխադարձ սէրն իր իսկական արդիւնքով՝ քրիստոնէութեան որրան քաղաքի մը մէջ, վերջ տալ անձնախնդրութեանց, տարաժամ և տարապայր եսերու, կիրքերու, այլ ընդայլոյ հրատարակութեանց։ Վե՞րջ նաև Պօղոսի ու Ապօղոսի երկա՞ր միջանկեալներուն (որ ճարակ կառնեն մանաւանդ օտար հաստատութեանց հեռ ըստ առաջնոյն կուռելու վարժութեանց այժմու հարկաւորեալ անգործութենէն), և սկիզբ նոր ու ճշմարտապէս միաբան մաքուր կեանքի մը, որով միայն հնար է երկարել դարի մը չափ պատուական կեանքը պատուեալ Պատրիարքին, և հասցունել խաղաղութեամբ շատ դարերու Ս․ Յակոբեանց դժուարակիր գոյութիւնը։

Նա մանաւանդ՝ իրացունել մեր փափագներն և աւելի անդորր ու ազնիւ համակրութիւններ կեդրոնել աշխարհի չորս կողմերը գտնուող հայերէն՝ աշխարհի ամէնէն սրբանուէր և ամէնէն անդորրանուն այդ քաղաքին վրայ։

Այսչափ մըն ալ վերջնապէս կը մաղթենք «ընծութեան երկրի լեառն Սիոնին» և Ս․ Յակոբեանց Ամեն․ Նախապետ պատրիարքին՝ մեր Կ․ Պոլիսի ազնուական ու բարեղէտ բարձունքէն։

Աւելի՛ն՝ Տեա՛ռն է տալ։

1903

ՄԱՄԲՐԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

(ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ)

Դեռ կենդանիներէն՝ մեռած հին մեծ դէմքերու իբրեւ կցորդ՝ Ամեն. Յարութիւն պատրիարքի հետ անոր միաբանակից եպիսկոպոս մըն ալ դիմագրելով հոս՝ կուզենք կենդանի եղածներէն ալ առձեռն ճաշակ մը տալ հին բարքերու և պատկերներու(*), որոնց նմաններէն շա՛տ տեսնել կուզէինք Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ մեր 1901—2ին ուխտաւորութեան ժամանակ ։

Մարկոսեան Մամբրէ Եպիսկոպոս՝ անունին պէս պարարտ (**) այլ խստակրօն եկեղեցական մանաւանդ վանական մըն է, բառերու ոչ այժմու նշանակութեամբը, լուին ու քաշուած այնքան՝ որ ես ալ հազիւ կը համարձակիմ կիտել հոս քանի մը էջ նկարագրող այս մաքրակրօնին վրայ՝ երեւակայելով զինքը գրքակալիս քովիկը ձեռքն ուսիս վրայ դրած հայր-մտերմութեամբ մը (ինչպէս ի վանս Ս. Յակոբեանց կընէր յաճախ), որ կը մրմնջէ մեղմ նեղսրտութեամբ «Մ՚ւֆ, իմ վրաս մի՛ գրեր, տղա՛ս, բան մը չեմ ուզեր ես. ձգէ՛, տղա՛ս, ձգէ՛» ։

Այլ ե՛ս չպիտի յարգեմ դէթ իր այս կամքը. ե՛ս

(*) Մամբրէ Սրբազան դառնացած՝ վախճանեցաւ 1907 Յունուար ամսուն մէջ, յԵրուսաղէմ։

(**) «Մամբրէ» կը նշանակէ պարարտ ։

ալ կամք ու սիրտ մը ունիմ, որով կը յղեմ իրեն ողջոյն և մեծարանք այս գրուածովս և կը խնդրեմ թողութիւն՝ ունկն չդնելուս իր այս ազդեցութեանը։

Մամբրէ սրբազան 70ի մօտ՝ առոյգ, կայտառ (*), պատկառոտ եկեղեցական մըն է՝ միաբանեալ Ս. Յակոբեանց Երուսաղէմի. աչքին մէջ մեղմ այլ խոր դիտողութիւն և կայծեր աստուածաշնչական, դէմքին վրայ փայլակ մը քրիստոնէական, գնացքին մէջ վանական լքուն պարզութիւն մը անսեթեւեթ եւ ճակատին վրայ ցօ՛լք մը հանճարի, որ կրօնքով կը թեկթեկի և աղօթքի ու խնկոց բարդ ի բարդերուն մէջէ՛ն կը համբուրէ մեծ ճակատը՝ երկինքը՝ զուր փնտռելէ ետքն հոս իր բնիկ իտէալներուն սուրբ աշխատարան մը։

Եթէ տղայ հասակէն գնացած ըլլար Վենետիկի կամ Վիեննայի Մխիթարեանց վանքն՝ հաւատացէ՛ք՝ Հայերը կունենային կէս Տանդէ մը. քիչ մը ևս իջնելով ալ՝ ըսենք՝ ինք կանցնէր հոն Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ արքեպիսկոպոսը կամ Հ. Ցովսէփ Գաթըրճեանը։ Իսկ թէ ի՛նչ հրաշալիք պիտի ծիածանէր իր սրբանուէր վրձինն՝ երբ թաթխուէր իտալական շքեղ երանգապնակին կամ մարզուէր Միքէլ-Անճէլոյի հրաշակերտներուն վրայ, զայս կը թողում իրե՛ն ու միայն իրեն երեւակայել, զի նկարիչի մը երեւակայութենէն հզօր ու իրակա՛ն անիրական չի կայ։

Այլ անցա՜ծ է իրմէն այդ վաղաբաստութիւնը, ինչպէս անցա՛ւ թերեւս ինէ՛ ալ։ Ճակատագիրնիս

(*) Ցօղուածս հրատարակուելէն ետեւ (ի Մանզումէ 1903ի) գրած էր ինծի Սրբազանը կարգ մը դիտողութեանց հետ՝ թէ ինք երեւոյթին հակառակ տկար ու հիւանդոտ ալ է։

նո՛յն կը թուի մեր մանկութեան այս դժբաղդութեան կողմէն՝ հոգեբանօրէն եթէ ոչ երեւակայօրէն, ինք՝ վանքերու մէջ ու ես՝ աշխարհի մէջ՝ երկուքին ապավա՛յր ապրեցանք ու աշխատեցանք։ Ա՛յս է եղեր բարին կամ թէ չարը՝ մեր մեղքէն։

Արաբկիրէ՛ն է Մամբրէ Սրբ. ծնած Ծագ գիւղն 1834ին ժամանակները՝ Մարկոսեանց Յակոբի որդի, իր մկրտութեան աշխարհական անունն է Կարապետ. և ցարդ մնացած են իր վրայ գիւղի խորունկ նշաններ՝ բնասիրութիւն, բնապաշտութիւն. բուսակեցութիւն (տարիին բոլոր պահքերը բռնելով), համարձակ ճըշմարտախօսութիւն, կատակող և նմանող զուարթասիրութիւն, անարծաթսիրութիւն և աստուածասիրութիւն։ Արդէն ամէն ուրեք իրարու լծորդ ալ են այս երանելի հանգամանք։ Ինք այսքան անկեղծութեանց ու բնականութեանց վրայ՝ միանգամայն կը թուի ունենալ ըստ բաւականին խորագիտութիւն այլ ո՛չ բնաւ խորամանկութիւն։

Արաբկիրցիք, ինչպէս փոքր Ասիայի քաղաքացի մարդիկ (կեսարացիք, վանցիք, ակընցիք) քիչ մը բամբասուած են արդէն՝ իրենց ճարպիկութեանն հետ՝ խորագէտք ոմանք և բաւական խորամանգք ալ։ Այս վերջին որակն ի բարին՝ ի խորագիտութիւն կրնար դարձունել բանիմաց ու աստուածաբան Սրբազանն ալ իր Արաբկիրցւոց վրայ՝ եթէ յօժարէր ժամանակին առաջնորդել իր ծնավայր գաւառին մէջ։ Այսչափ բաներ մը գիտնալ ու գրել կցորդաբար ներելի պիտի ըլլայ անշուշտ Կ. Պոլսեցիի մը, քանի որ նստած մեր կեդրոն մայրաքաղաքը՝ չորս դիէն, չուկայէ՛ն, օրագիրներէ՛ն, բամբասողներէ՛ն և զրուցասէ՛ր ռանչբերներէն՝ ուզելով չուզելով՝ ամէն օր կը լսենք ու կառնենք սուտ-իրաւ լուրեր։

Դառնա՛նք սակայն իր անձին։

Ինչպէս ըսինք՝ Տէր. Մամբրէ Սրբազանի միջակ հասակը պարարտ և ուսահակ գլուխը կը հօճէ արդ- իբր 70 տարիներու խոկմանց մէջ։ Իր մանկութեան միջոցը՝ ժամանակ մըն էր հայերուն համար առ հասարակ առեւտրական պատրիարքական խառն յեղումներու, առաջին վերանորոգութեանց։ Ճեմարանի բացումին, հայկաբանութեանց ու բարձրագոյն աստուածաբանութեանց, ոսկեդարեան գրաբառի՛ տարիներ։ Բան չգիտենք իր տղայութեան վրայ. Թերեւս իր արշալոյսի կեանքը շա՛տ սիրած է գեղջուկ պարապումներն ու բնադրացի ուսումնասիրութիւններ, մինչև որ աւշինին(*) մօտ եկած է Կ. Պոլիս 1850էն ետք՝ ոչ ունեւոր նիւթականով և իմացականով, մտած է Ս. Փրկչի ճեմարանն Եէտի-Գուլէի դուրսը (1852ին), որ յաջորդած էր անարժանաբար Սկիւտարի բո՛ւն մեծ Ճեմարանին։ Սերոբեան Յակոբոս պատրիարքի ատենն էր, այն բարի՛ ու կրօնասէ՛ր ալեւորին, որուն շա՛տ բան կը պարտին ժամանակակից ծերերն ու երիտասարդները. երկու տարի միայն մնացած է հոն՝ ուսանելով հասարակ կարդալ գրել, քերականութիւն՝ Չալխեան և Նախակրթութիւն՝ Ագոնց, ճարտասանութիւն՝ Չափրաստճեան Գէորգ պատուելիէն, Քրիստոնէական և Աստուածաշունչ և «Ցողակն ի ճախր յայեր ամբուռ»էն մինչեւ «Ի լեառն Ալպեայ բարձրադիտակ եթուք Հերմէս ձիւն ըսպիտակ»ը բաւղահետ հայկաբանութիւն մը, որ շարունակութիւնն էր Գրիգոր Փէշտիմալճեանի պարզուկ դպրոցին։ Այլ ինք սեպհական

(*) Աւշին բառն՝ ըստ ոմանց՝ կըստուգաբանուի ու կը նշանակուի արեւին հորիզոնէն դուրս ելած ժամանակը։

յառաջդիմութեամբն աղէկ ուսումնասիրած կը թուի ապա աւելի լայն՝ հայերէն մը և Ս. Գրոց, Եզնիկի, շարականներուն և Նմանեաց հետ՝ Հ. Արսէն Բագրատունիի բարձր գործերն ու քերթուածներն ալ, ինչպէս նաև Սեթեան Հ. Եփրեմի եփուն և ամուր ճարտասանութիւնը (որուն վրայէն կը դասախօսէր ապա ինք), ուր կայ այն խոշո՛ր ատենէն իսկ՝ արևմտեան նրբին ու խայտուն երակ մը՝ գրաբարի ծանր ու խոշոր լուծին ներքև անգամ.

Ըլլալով արուեստասէր մանաւանդ նկարչասէր մը՝ Ճեմարանէն ելնելուն կամ հոնկէ՝ իսկ՝ սկսած է հետամուտիլ գծագրութեան և պատկերհանութեան ։ Այն ատենուան (1854) Երուսաղէմի փոխանորդ Տ. Կարապետ վարդապետի ընծայականով՝ Մամբրէ Սըրբազան կերթար Բերա ալ՝ Միւհէնտիսեան գործարանը վիմագրութիւն սորվելու և պարապոյ ժամերուն՝ ծայրէ ծայր կը չափէր շիտակ ճամբան Բերայի՝ նկարներ դիտելով. բաղձանքեն սիրտը ճմլուելով եւ բերնին ջուրերը վազելով. ա՜հ, որչափ կրփափագէր քովն ըլլալ անոնց շինող վարպետներուն, այլ անգութները կը ճամբէին զինք(*)։ 1865ին՝ Հռչակաւոր պատկերհան Պէհզատ Ումէտ էֆ.ի ներկայացած է Սկիւտարի մէջ ու սև գրիչով գծագրութիւններ կը տանէր սրբագրելու Պէհզատի աշակերտ Սագայեան Աբրահամ էֆ.ի, որմէ շատ խնդրեց տեսնել աչքով գործարանին մէջ աշխատելու եղանակը՝ բայց չյաջողեցաւ, մերժուեցաւ ։ Այսպէս ժամանակին նկարիչներուն քով յաճախած ջանասիրած ու իբրև սուր դիտող՝ անոնց նմանիլ փորձած է ինքզնական զրկումներով և նե-

---

(*) Ստորագծեալ տողերն իրեն՝ Սրբազանի՛նն են։

ղութիւններով, անդին աստին վազվըռտելով, ըստ բաղդի կցկըցելով կցորդելով կտրտուն ծանօթութիւններ․ գաղափարներ, նկարչական գիծեր ու առածներ՝ վրձիններու, նկարի տուփերու, պնակներու, ըժպհիններու, խափաններու, խնդութեանց և խրախճանութեանց մէջէն՝ անպաշտպա՞ն անտառաջնո՞րդ։

Այս արթուն համեստ պատրաստութիւններով՝ նկարչութեան մէջ ալ ոչ այնչափ ստեղծելու բնօրինակելու որչափ նմանելու մէջ ըստ պարկեշտ բաւականին մարզուած՝ անցած է Երուսաղէմ Եսայի Սըրբազանին պատրիարքութեան առաջին տարիները՝ մինչ Ս․ Յակոբեանք կը բոլորէին զուարթ առատ ու պարտամուաց ոսկեդար մը՝ ժամանակին կրօնական ու տոհմային համակրութեանց և համագործութեանց մէջ․ ոսկեդար մը տպագրութեան, լիւքսի, եւրոպագնացութեանց, և կը քաջալերուէին անխտիր աղէկ գէշ բանասէրք ու արուեստասէրք․ (այդ ոսկեդարէն հիմայ չե'ն մնացած այլ ինչ՝ բայց միայն կալվաճիզմի անպէտ բեկորներ ու քանի մը աշխարհականացած սարկաւագ լուսանկարիչներ, որ վանքին կը պարտին իրենց արդի ոչ կրօնական յաջողութիւնն և հարստութիւնը)։

Սրբազանն սկսած է հոն՝ աշխարհիկ տարազովը՝ դասախօսել Ս․ Յակոբեանց դպրանոցն՝ հայերէն, բարոյագիտութիւն, նկարչութիւն եւայլն։ Նոյն միջոցները Ս․ Յակոբեանց կը գործակցէր նաև ներհմտաբար Զմիւռնացին Տիգրան Սաւալանեան, որ մատենագիտական ու լեզուագիտական կարողութիւններով օժտուած անձ մըն էր, և ձգած է վանքին ոչ աննշան յիշատակներ՝ գիրով և բանիւ(*)։

(*) Տիգրան Սաւալանեան նախ պատրաստած է՝ ի մէջ այ-

Ամեն. Եսայի Պատրիարքէն առաջարկուած է իրեն կուսակրօն քահանայութիւն. իբր երեսնամեայ փորձ և սկզբունքի տէր երիտասարդը չէ՛ ընդունած այդ առաջարկը նախկին, և 1868 Մայիսին Արաբկիր երթալով ամուսնացած է համեստօրէն, բայց քիչ ետքը լծակիցը մեռնելով՝ Թշուառ այրը դարձուցած է ալ իր երեսն ու սիրտն իր սգալից և տխրական աշխարհավարութենէն, ու 1869 Սեպտ.ի մէջ, Երուսաղէմ դառնալով 1871 Յուլիս ամիսին, Վարդավառի տօնին, վարդապետական ձեռնադրութեամբ՝ պսակուած է մշտահարսն իր եկեղեցիին հետ կուսակրօն. և շատ աղէ՛կ ալ ըրած է. լա՛ւ լա՛ւ սփոփանք և լաւագոյն լծակցութիւն՝ մանաւանդ աւելի բնափորձ կուսակրօնութիւն, որ առաքելակա՛ն է, որ բո՛ւն հայական է, որ մանաւանդ առաքելապատուէր և լուսաւորչադի՛ր է

Դիտուա՞ծ է արդեօք, մեր մէջ ամէնէն նշանաւոր եկեղեցականներն ու եկեղեցագէտ ու եկեղեցավար աշխարհականները՝ շուշտակներէն, ամուսնացեալներէն, այրիներէն կամ քահանաներէն ելած են, սկսելով Ս. Լուսաւորիչէն, որ ժողովուրդ մը ծնեց ու քրիստոնէացուց, Ս. Վրթանէսէն. որմէ ծնաւ հայրապետներու ոսկի շարք մը՝ մարմնապէս ու հոգեպէս, Ս. Սահակէն, որ առաքինութեանց և իմաստութեանց հայր եղաւ, անցնելով ծանօթ անծանօթ այրի ու ամուսնաթող կրօնաւորեալներէն՝ մինչև արդի ընդ-

---

լոց՝ վանքին ձեռագիրներուն մեծ Թանգարանին ընդարձակ ցանկը, զոր ես ալ անցուցած եմ աչքէ մը եւ որմէ գաղափարօրէն օգտուած է Տ. Տ. Սահակ կաթողիկոսը Կիլիկիայի եւս։ Ինք գրած է նաեւ ընդարձակ պատմութիւն մը Երուսաղէմի եւ ունի ուրիշ հայերէն ու ֆրանսերէն երկեր։

հանրական Ս. Կաթուղիկոսն Էջմիածինի, Հնդկաստանի Շմաւոնեան Տէր Յարութիւն քահանան, Ջմիւռնայի մատենագիր մեծն Տ. Յովհան Վանանդեցին, Խասգիւղի Տ. Գէորգ Արծրունին, Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան, Նիկոմիդիայի և Արմաշի Տ. Յովհաննէս Մավեանը, Եէնի-Գաբուի Տ. Խաչատուրը, Տ. Գիւտ Աղանեանը, Տ. Գէորգ վարդապետ Ռուսճուքլեանը, Օրթագիւղի Տ. Սահակ Տ. Սարգսեանը, պատուելի Գրիգոր Փէշտիմալճեանն ու տիրանուն Յովհաննէս Տէրոյենց աստուածաբանն և ուրիշ նմաններ։

Փորձառո՛ւ, փորձանքէ հեռո՛ւ, գործնակա՛ն, կեդրոնամի՛տ ու միանգամայն տեսակա՛ն կրօնաւորեալները քահանայներն ու բարեկեաց աշխարհականները գիտուն, որ գիտնալով աշխարհը՝ մեկուսացան ապա անկէ, կամ գիտութեամբ և սուրբ միամտութեամբ ուսուցին յաշխարհի՝ իսկ զաշխարհ և զերկիր։

Երբ հանգուցեալ Մուրատեանց Մելքիսեդեկ սրբազան կը պաշտօնավարէր Երուսաղէմի վանքին՝ առթուելով անոր կարեւոր ներկայութենէն՝ Մամբրէ սրբազան օգտուած է բազմօք ու անոր միջոցովը ծանօթացած է Պ. Շանչեանցի կրօնական ու բարոյական գործերուն, որոնց ապա նմանիլ աշխատած է։ Ապա միջոց մը եկած է նաև նորէն Կ. Պոլիս ու Մայր Եկեղեցիին մէջ տուած իր համեղ քարոզներով՝ հանած է քարոզիչի՛ ալ բարձրկեկ անուն մը։ Արդէն ինք ցարդ նախամասնօրէն բուն քարոզիչ քան գրող մը եղած է՝ հեզիկ դիւրիմաց ու աւետարանաշեշտ քարոզիչ մը, որուն կը սիրեն ունկնդրել գեղջուկ ռամիկէն մինչև գիտուն գրագէտը, զի չունի աւելորդ զարդ, և կրօնքն ու սիրտը միայն են իր անհատ

աղբիւրը ձրի։ Այս կայացեալ հանգամանքով ու նկարագիրով՝ Նուիրակութեան գնացած է նաև ի Թուսահայս և հոն թողած է արժանաւոր անուն մը, զոր կը վայելէ ցարդ իբր ընտիր եկեղեցական։

Դարձին ի վանս Ս. Յակոբեանց՝ Նորէն մտած է, աւելի փորձառութեամբ, իր նախկին պաշտօններուն և հասուցած է բաւական աշակերտ, առանց ինք իսկ ձեռնադրելու անոնք՝ տեսակ մը յաւէրժուխտ ՇօՇ բօսունով, ուր կայ բարի, այլ կարի՝ խղճահարութիւն մը։ Թեւարկած է նաև ու նիւթապէս խրախուսած ալ է հոն երուսաղէմացի քանի մը հայ երիտասարդներ, որ այսօր իր շնորհիւ կը փայլին յաջողապէս պետական պաշտօններու մէջ։

Իբր 1883ին՝ ձեռնադրուած է եպիսկոպոս Ս. Էջմիածինի Նորընտիր Մակար կաթուղիկոսի ձեռքով՝ Գեր. Խապայեան Սահակ Սրբազանի հետ, որմէ ետք վերստին առանձնացած է իր սիրելի վանքն իր սիրելի զբաղմանց ինքնանուիրուելու, որոնց մէջ կը տեւէ ցարդ մշտապաշտօն։ Վերջին տարիներս կանցունէ կէս ճգնական կենցաղ մը՝ պատկերներու, գիրքերու, համեստ դասախօսութեանց և անդորրական մեկուսի թելադրութեանց մշտազբաղութեամբ և պարզուկ առանձնութեամբ մը, որով իր բազմաթիւ միաբանակիցներէն ու աշակերտներէն տէրվիշ ու մէկ հասիկ այլ յաւ որակուած է ռամիկ բացատրութեամբ մը։

Թէպէտ ներքին վանական շփոթութեանց բերումով՝ 2 տարիէ ի վեր հրաժարած միաբանութեան տնօրէն ժողովի ատենապետութենէն, միշտ անպարապ է սակայն ու բարիին թելադիր։ Առաւօտուն կանուխ ու երեկոյին ճիշդ ժամերուն՝ անպատճառ եկեղեցին

է ինք, սկիզբէն վերջը անպակաս անխափան դասն իրեն յատկացեալ աւագ տեղը կեցած՝ աղօթքի ու խոկման անքթիթ արձանացումով մը, որ կազդէ դիտողին մեծարանք։ Օրն 3-4 ժամ եկեղեցին 3-4 ժամ դպրոցը, նոյնքան մըն ալ իր ընդարձակ աշխատանոցը պատկերհանութեան և բանասիրութեան կաշխատի անդուլ անդորրիկ ծերունացեալ եպիսկոպոսը՝ սրբանուէր ազատութեամբ մը. որուն արժանի ալ է. իր սեպհական բնակութիւնը Ս. Յակոբեանց տանիքին վրայ է, որ երբեմն Եսայի պատրիարքի լուսանկարչատունն է եղեր. անզարդ ու անզուարթ սրահակ մը՝ Ձիթենեաց քնարական լերան յաւէրժ տեսարաններովը միայն ներշնչեալ ու զուարճացեալ։

Ունի միջակ ճարտար ու մանրադէտ նկարչութիւն մը՝ նմանող օրինակող քան յղացող և ստեղծող. ինչպէս ուրիշ մեծաւոր մը՝ շէնք շինելու, ինք ալ՝ նկար հանելու մոլութիւնն ունի. Սրբազանը «մինչև իսկ երազներուն մէջ ալ կը նկարէ», ինչպէս կը գրէ ինծի ձեռագիր նամակով մը։ Իմ ներկայութեանս ամսուան մը մէջ քաշեց խաչելութեան և յարութեան զուգորդ պատկեր մը, զոր աւարտեց լրացուց մադիկ օծութեամբ մըն ալ՝ դնելու համար զայն Ս. Ստեփանոսի խորանը, հինցած համանման հրաշագործ պատկերի մը տեղ. նոյնպէս 4 օրուան մէջ՝ արագ արագ վրձնարուեստով՝ հանեց Մծրնայ Հայրապետի պատկեր մը զգեստաւորեալ՝ կցորդ լեռներովն ու շէնքերով, որ ղրկուեցաւ Փոքր Ասիայի մէկ եկեղեցին։ Նշանաւոր է մանաւանդ Ս. Յակոբեանց մեծ եկեղեցիին արտաքին ճակատին ձախակողմի մեծադիր պատկերը, 4 քառակուսի մեդրի չափով մը, որուն մէջ հայ մեծ Հայրապետները կը ներկայանան

հոգետեսական դիրքով. անոնց վրայ բազմարուեստ բան մըն է՝ մանաւանդ եկեղեցական զգեստներու խոյրերու մանրահան պատկերացումը. այս ճիւղին մէջ շատ յաջող է Սրբազանը։ Ասոնցմէ զատ՝ անհամար պատկերներ չինած է՝ գիրքէ շատ պատկեր կարդալով և գծելով և գիրքէ շատ պատկեր ունենալով։

Պահքն ալ չբանելու մեծամասն բացառութիւններու մը մէջ՝ փոքրամասն պահողներու յօժար բացառութիւնն է ինք՝ հաւատքո՛վ, համոզումո՛վ և իմաստութեամբ։ Անընդհատ կը բանէ երկօրեայ շաբաթական ու քառասնօրէ պահքերն՝ ըստ վաղեմի սովորութեան տոհմին ու վանքին. որով ապահոված ալ է իրեն կայտառ ու թեթև ծերութիւն և երկայնակեցութիւն մը։

Ունի քանի մը տպեալ և անտիպ երկասիրութիւններ ալ. տէրունական օրուան բարոյագիտութեան ու պատմութեան վրայ. աշխատակցեցաւ վերջերս Մանչէսդըրի Հայ Եկեղեցի հանդէսին ալ, ու գրեց ամուսնալուծութեան դէմ հեղինակաւոր յօդուածներ հին սկիզբներով։ Իր աշխատանոցը ճոխ մթերք մը կայ գունաւոր պատկերներու. կան հոն շատ նկարչագիտական գիրքեր և լուսանկարներ Եւրոպայէն բերուած մեծ մասով, որո՛նք են գլխաւորապէս իր տեսլական վանակիցներն ու բարեկամները։

Մարդասէր ու շատ ընկերական է ինք, այլ իր անխորշելի սկիզբներէն խորշողները դարձուցած ըրած են զինքը գրեթէ մենակեաց մը. եւ իր քովն անցուցած եմ սակայն օրե՛ր շաբաթնե՛ր՝ անձանձրոյթ և օգտակար հաճոյքով մը. ինք՝ մանաւանդ ներքին իրողութեանց վրայ՝ ամէնէն ճիշդ ու անկեղծ տեղեկութիւնները տուաւ ինծի, սիրելով զիս՝ հօր պէս, ընկերելով ինծի՝ բարեկամի պէս։

Իր գործունէութեանց գլխաւոր բացատրողն եղած է՝ ո՛չ մէկուն վրայ ցարդ ձեռք չդնելը (չձեռնադրելը)· վախնալով որ անարժան մը կը նուիրագործէ

Մամբրէ սրբազան՝ 18 տարուան եպիսկոպոսութեանը մէջ՝ դեռ ձեռնադրած չէ վարդապետ մը ու ա՛լ չպիտի ձեռնադրէ թերեւս քանի որ վրիպել կամեցաւ հազուադէպ պատահում մը. «Ձեռս վաղվաղակի ի վերայ ուրուք մի՛ դնիցես»ն՝ ա՛լ դարձած եղած է իրեն համար «Ձեռս յաւիտենակի՛...»։ Եկեղեցիին անդորր դաշտին վրայ՝ հովերն իբրեւ հովիւ արձակելէ աւելի՝ քրիստոնէական խնայող առաքինութիւն մը համարած է բնա՛ւ հովիւ չարձակելը, հակառակին ծայրայեղութեանց հանդէպ՝ իր այս ծայրայեղ ձեռնպահութիւնն աւելի բարի աւելի խոհական կը թուի։

Այս և ուրիշ քանի մը պարագաներու մէջ՝ Գեր. Սրբազանը դարձած է արդ չէզոքացեալ մեն-մոռդ մը, ուրիշ գործերու մէջ ժիրաժի՛ր Սրբազանն ունենալով այս խնդիրներուն մէջ հզօր և անհետազօտելի պատճառներ մը։

Իր կենցաղովը, հմտութեամբը, կրօնակեցութեամբը, ճարտարութեամբն և տաղանդներովը՝ արքեպիսկոպոսութեան, լուսարարապետութեան, պատր. փոխանորդութեան և պատրիարքութեան անգամ արժանի այս պարզ եպիսկոպոսին ներքին գաղափարներն այնչա՛փ մօտէն շօշափած եմ հիւրաբար, որ չեմ վարանիր վճռօրէն ըսելու թէ՝ երբ անգամ մը արժանապէս առաջարկուի իրեն այս պաշտօններէն ու աստիճաններէն մին՝ պիտի գոչէ իր ճգնարանին խորէն «ո՜ւֆ, ձգեցէ՛ք թողէ՛ք զիս իմ վերջին հանգրուանիս մէջ. անկէ անդին ա՛լ Սուրբ Փրկիչ(*)». հին-

(*) Սիոն լերան վրայ՝ Ս. Փրկիչի վանքին անդաստակը

ցած այլ բազում մասերով [illegible] այս վերջին դէմքն ու հոգին այսքա՞ն քաշուած անյուսացած է՝ կրօնական ջերմութեանց օրինապահ հեղինակութեանց և բարեպաշտ ու բարեխնդիր պաշտօնախնդրութեանց նուազումին վրայ։ Զայս չգիտեն հեռաւոր տոհմայնոց մեծ մասը, որ յիշեալ բարեմասնութեանց համար կուտային ապաքէն իրեն աւելի բարձր պաշտօններու մեծամասն ու բացարձակ անգամ քուէներ. այլ իր մօտիկները քա՛ջ գիտեն զայս և զա՛յլս, և ըստ այնմ չեն տար իրեն քուէ, իր մօտիկնե՛րը, իր աշակերտանե՛րը, որոնց կարի՛ իրաւամբ պիտի կրնար ըսել ինք մանաւանդ մեծ Մանտուացիին

«Այսպէս ոչ դուք ձեզ...»երը(*)։

Այս վերջին խորհրդաւոր պարագային համար մաղթելի է իրեն խոլունկ և երանական երանի՛ մը (**)։

1903

Պատրիարքաց եւ Եպիսկոպոսաց եւ արդիւնաւոր վարդապետաց վերջին քնարանն է, ուր կը հանգչին Գրիգոր-Պարոն Տէր, Գրիգոր շղթայակիր, Պօղոս Գրիգորեան Ադրիանուպոլսեցի եւ Յակոբոս Սերոբեան եւ Յովհաննէս Զմիւռնացի պատրիարքներն ալ։

(*) վիրգիլ. Ենէական. Թրգմ. Հ. Եղ. Հիւրմիւզեան, Յառաջաբան։

(**) Մամբրէ Սրբազան 1907 Յունուարի կէսերը վախճանեցաւ յանկարծական մահուամբ՝ ցրտառութեան եւ ակամայ տեղափոխութեան մը պատճառով, սուրբ սուգի մը մէջ համակելով իր բոլոր աշակերտները ծանօթներն ու սիրողները։ Արդէն քանի տարի է՝ Ս. Յակոբեանց շփոթ եւ խռով վիճակին հետեւանքով թախծեալ ու սրտահար կենցաղ մը կը վարէր հոն՝ բոլորովին մեկուսացեալ ու վշտացեալ... երանի՛ թէ մտիկ ընէր իր բարեկամներուն հրաւէրին եւ Կ. Պոլիս անցնէր...։

ԱՐՄԱՇԻ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ

Այդպիսեա՛ց է արքայութիւն երկնից
ԱՒԵՏԱՐԱՆ (*)

Հազար ութ հարիւր իննսուն և վեցին էր, երկու ամիսի չափ մնացի Արմաշի վանքը։ Չէի՛ գնացած հոն՝ ճգնելու կամ վարդապետ ըլլալու. հին լուծերը Թոթափող և 19րդ դարու Թեւերովը դարձող երիտասարդ կազմածի մը համահետ չէր կրնար դարձնել՝ քիչ շատ տարիներու և շա՛տ պատահարներու կապարով ծանրացած ամխոյժս։

Սակայն կապրէի հոն վարդապետի պէս, և վարդապետէ՝ աւելի ծածուկ ճգնութեանց կենթարկէի անձս։

Ծածո՛ւկ այնքան՝ որ Թերեւս սխալ անգամ մեկնուեցայ։ Հոգեւոր Վանահայր Սրբազանն իսկ, որ անխնայ կը յարգէր զիս մաքրութեամբ, չկրցաւ կռահել այս իմ տրապեան կենցաղս։

Չէի՛ յայտնուեր։ Հի՛ւր մըն էի։ Հոգեկան այդ

(*) Ըստ Մատթէոսի, ԺԹ. 14։

ծածուկ վարքիս մէկ փուլն ալ՝ խորհրդապաշտութիւնս էր։

Խորհրդական այդ կենցաղը, լծորդ քաղաքային փորձառութեան մը, քիչ չնպաստեց ինծի՝ գիւղացիին հետ գիւղացի, մշակին հետ մշակ, տղային հետ տղայ, աշխարհիկին հետ աշխարհիկ ու աբեղային հետ աբեղայ ապրելու վրայ՝ հաշտեցունելու կրօնքի ամէնէն թանձրացեալ ձեւերն ամէնէն վերացեալ ըմբռնումներուն հետ։

Ինծի համար վարը՝ վանքը՝ ալֆան ու օմեղան, և վերը՝ երկինքը՝ հաստատութեան անծանօթ Աստուածը կը պարագրկէր։

Խաչերուն, խունկերուն, պատկերներուն, կանթեղներուն, ուխտաւորներուն, սեւազգեստեալ դէմքերուն, մենաստանեայ օրհներգութեանց հանդէպ՝ ամէնուրեք արձանացած կընդնշմարէի, անոնց ամէնէն աննշանի՛ն իսկ վրայ, ամէնադէմ անհունի մը նշանական ծայրերը, զոր ոգիընկալ հայրապետներ վայրաբերած էին՝ պատսպարելով մեր հուն աչքերը բուն անմատոյց անհունին տիեզերքէն։ Բայց աշխարհիկ միտքիս համար կը պակսէր հոն տակաւին՝ այդ երկրաւոր ծայրերուն ու անտես երկնաւորին անջրպետը ծածկահիւսող պա՛րզ զուարթո՛ւն տեսիլ մը, երկիրի շաղուածով երկինքի կաթուածով լո՛յս երեւոյթ մը։

Շատոնց ունէի գաղափարը, այլ կորոնէի անաղարտ իրականը։

Այո՛, կորոնէի իբրեւ մաքուր թերահաւատութեամբ մը. թէ չգտնէի իսկ՝ չպիտի դրդուէի հաւատքէս։

Վանքին բակը, պարտէզը, ջաղացքը, այգին, ան

ծառները, արտերը, գիւղին հիւղ յարկերն՝ անմրմունջ պատրաստակամութեամբ կասպնջականէին հաւատալու այդ հետաքրքրութիւնս՝ իրենց անհարթ նազանքովն և հինաւուրց զանազանակներովը։

Բայց դեռ չէի գտած փնտռածս։

—Գարնային անյոյզ երեկոյ մը՝ վանքէն մինչև ջուրջի տափակ հորիզոնը սուզուած էր լռութեան բիւրեղեայ ծրարի մը մէջ. մայիւն, թառաչ, ճռինչ, ճռուողիւն՝ դադրած էին ամէն ճիկ։

Կա՞ր այն իրիկունը սովորականէ դուրս հանդիպում մը։

Սովորական կոչնակնիս նախկին ձայնատուրն եղաւ այդ կրկնող լռութեան. ծափի՛կ, վճի՛տ, չուտի՛կ կոչնակնիս։

Դաշտէն փութացի եկեղեցի։

Հոն էին ծանօթ հանապազորդները։ Արտէն վարդապետ՝ վանքին միամիտ հին չեչտերով սկսած էր ժամերգութիւնը։

Ու ես չգիտեմ ի՛նչ նախազգացութեամբ՝ այն երեկոյ փոխանակ դասն անցնելու, կանգնեցայ գաւիթին դրան առջև։ Արեւմուտքի վերջաւոր հոծ նշոյլները դեռ կը յամէին տաճարին մէջտեղ՝ երկըպագելու անմատոյց լոյսին։

Հոն, մոմաձեւ կեցուածքով, կաղօթէին քանի մը գեղացիներ։

Հայր Սուրբը, խունկի պէս քովէս անցնելով գնաց դասն իր սաներուն գլուխը կենալու։ Հայր Սուրբը, այն երեկոյ անբա՛ղդ Դուրեանը, որ չպիտի տեսնէր՝ ինչ որ ե՛ս պիտի տեսնէի ու սքանչանայի՛։

ԱՐՄԱՇԻ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ։

Երկու համատի մանրիկ կլորիկ գեղջուկ մանկիկ,

մին միւսին համանման կամ երկուքին երրորդ անե-րեւոյթի մը ճշգրտատիպ՝ ներս կը մտնէին մեծ դուռ-նէն։

Անոնց բոլորակ դէմքը՝ կաղապարուած էր լերան պռուտ կայտառութեամբ, անոնց բաց կուրծքին վրայ՝ գամուած էր յատակ կրծքի մը համարձա-կութիւնը, անոնց խրոխտ թիկունք առած էին յաղթ-վստահութեան ու այդ հաւատքի դիւրակիր բեռին ներքեւ՝ ցնծուն հզօրութիւն մը։ Անոնց ուռած շալ-վարները՝ կարմրիկ ոտքերուն չափչփուկ քայլուած-քէն՝ ալեբարդ կը ծածանէին համ ներդաշնակու-թեամբ մը։

Անոնք հոն՝ դաւիթէն անցած ատեն՝ հսկայ հո-գիներ մը կը թուէին պզտիկ մարմիններու մէջ պահ-ուած։ Ծպտեալ մե՛ծ ալելուներ՝ մարմնեղէն այդ փոքր սպրիկ բուրվառներուն մէջ։

Եւ անյարդար քայլակցութեամբ՝ քովէս անցան լուռմուռ, ու գնացին տաճարին կեդրոնը,

Կարծես պատասխանելով անտնօրինելի հրամանի մը՝ ի քթթել ական երկիրպագին հոն՝ մու՛նջ՝ խո-րո՛ւնկ, չա՛տ վարժ, չա՛տ ճապուկ երկրպագութեամբ մը։

Եւ ոտքի ելնելով արագ արագ, իբր հրեղէն թե-ւերու ելեկտրացումով՝ դարձան անոյշ անոյշ իրարու երես նայեցան նորէն լուրջ նորէն մունջ, միշտ վըս-տահ ըրածնուն եւ ընելիքնուն, միշտ միասնաբար ու հոգիով մարմինով իրարու հաշուեկցելով։

Վերստին ինկան գետին ու պագին իրենց երկիրը՝ լո՛ւռ, խո՛ր, մարդի՛կ, կամ՝ երեքը մէկ բառով ըսենք՝ շնորհալի՛։

Ու, երբ նորէն ելան ոտքի՝ ճառագայթեղէն նայ-

ուանքով չափեցին նորէն իրարու ականողիքին կայ-ծերը. Նորէն հաշուեկցելով՝ գտան անշուշտ նոյնքան հաւատք իրարու մէջ. Նորէ՛ն յագեցան իրարմով, և, Աստուծո՛վ ալ յագենալու համար, տուղեցան ու պա-գին իրենց երկիրը:

Ութ տասն անգամ կրկնեցին այդ մոգիչ երկրպա-գութիւնը, որուն մէջ կար բնական աստուածպաշ-տութեան սօսաւիւն մը, զոր մէկէ մը դաս առած չէին:

Ու ես հրաշացած՝ կը դիտէի անոնց մանկացեալ հսկա՛յ հոգիներու խորը՝ նախնական հսկա՛յ կրօնքի մը փայլատակումը. կը դիտէի անոնց բնամոյն ծըն-րակցութեան մէջ՝ միայլուծ շնորհքի հուժկու տա-րափ մը, որ կըրնայ հաւատքի բերել բովանդա՛կ դար մը:

Զունէին սերովբէական թեւեր այդ լեռի զուար-թունները, որ անհունին և հունաւորին միջոցն հիւ-սելու եկած էին այդ քաղցաւիկ իրիկունը, որ նաև իմ խնդրած տեսիլս էին:

Տեսի՛լ, նոյն իրիկունը տեսա՛յ այդ տեսիլը, Արմա-շի անսուտ հրեշտակները, որոնց պարզութիւնը չեմ ուզեր սրբապղծել հոս քանաստեղծական սեթեւեթ-ներով: Անոնք սպիտակ չէին, այլ կար նուրբ և պայծառ բոց մը անոնց խարտիշագեղ ձեւերուն մէջ և սուրբ հաւատքի մը անարուեստ ձուլուածն՝ անոնց սքանչելի ծնրադրութեանը մէջ:

Հապա այն վճի՛ռ վճի՛ռ իրարու երես նայելնի՛ն. նշանը չէ՞ր հրեշտակային գիտակից հոգեկցորդու-թեան մը:

Երբ կելնէինք եկեղեցիէն՝ հրեշտակներն աներե-ւոյթ եղած էին, ու ես աղայի պէս վազեցի ցնծալից պատմել տեսածս Հայր Սուրբին:

«Ես այսչափ ատեն է հոս եմ, ըսաւ վարդապետը, չե՛մ տեսած անոնք»։

Դժգա՞ղդ վարդապետը, նախանձեցայ անշուշտ իմ բաղդիս, ինք՝ ինք որ կարդալէն, գրելէն, իմաստասիրելէն աչքն ու գլուխը վեր չէր առած։ Եւ ո՞ր գիրքին ալ մէջ պիտի տեսնէր Արմաշի հրեշտակները։

Տիեզերական անգիր մատեաններին մէջ շատե՛ր կան անոնց նմաններ։

Ես տեսա՛յ անոնք հոն։

Եւ ո՛չ մէկ բանով կուզեմ այնքան հպարտ ըլլալ՝ որքան տեսած ըլլալովս այդ անհունի մանուկները։ Նկատած ու կրած եմ ովկէանի ամեհի ու ամայի ուռուցումներին և դժոխքի անհեղ զայրոյթքն և տանջանքը, ու չեմ սարսած։

Բայց հո՛ն, գիւղի այդ զուարթուններուն հանդէպ, եթէ մինակ ըլլայի, պիտի խոնարհէի, պիտի երկրպագէի անոնց երկրպագութեան։

Ինք՝ երկրպագեալ մանուկն ալ՝ անոնց համար չէ՞ր որ ըսաւ.

«Անո՛նցն է երկինքի արքայութիւնը»։

«Այդպիսեա՛ց է արքայութիւն երկնից»։

1898